

КОСТЬ ТУРКАЛО

СПОГАДИ

КОСТЬ ТУРКАЛО

СПОГАДИ

НАКЛАДОМ АВТОРА

НЬЮ-ЙОРК

1 9 7 8

ВІД АВТОРА

Сталося не так, як бажалося. Колись скла-
лася була в мене думка написати «Нарис істо-
рії — зовнішньої й внутрішньої — Спілки Ви-
зволення України двадцятих років». А перед
тим подати докладну свою автобіографію, щоб
читач знов, чию історію цієї організації він чи-
тає. Але через грошеві мої спроможності вий-
шло інакше. 1964 року вийшла друком моя ав-
тобіографія під заголовком «Т о р т у р и». Вона обійняла період моого життя від 1920 ро-
ку до виїзду на еміграцію 1943 року.

Бувши вже на еміграції, я дістав у покій-
ного полковника В. І. Кедровського «Стено-
графічний Звіт Судового Процесу Спілки Ви-
зволення України» і написав докладну аналізу
того судового процесу. У той «Стенографічний
Звіт ...» (І том) увійшло тільки 16 підсудних,
а всіх було 45. Дальших томів стенографічно-
го звіту не було. Тодішнє ГПУ (Государствен-
ное Политическое Управление) обачно, щоб не
скандалити себе перед світом, бо з того сте-
нографічного звіту було видно, що цілий той
судовий процес білимі нитками шитий при-
пинило його дальнє видання, обмежившись
першим томом. Я використав цей І том, а реш-
ту на свіжу пам'ять доповнив сам, бо я також
був у числі 45-ох підсудних на тому судовому
процесі в будинку харківської опери 1930 ро-
ку. Мій рукопис про судовий процес СВУ зай-

няв більш стандартну сторінку дрібним шрифтом. Можливо я спроможуся тільки надрукувати його машинкою, і буде він лежати в якомусь певному архіві для майбутніх істориків тієї трагічної доби історії України.

Я написав у журналах («Нові Дні», «Вісник») і газетах («Свобода», «Українські Вісті») чимало про ту організацію «Спілка Визволення України». Дозволю собі й тут для теперішнього молодого українського покоління сказати бодай кілька слів, щоб воно в своїх старших роках могло порівняти ці мої слова із слогами майбутніх істориків. Тепер іще є українці, які вважають справу «Спілки Визволення України» двадцятих років за контроверсійну, тобто їм невідомо й неясно, була чи не була така організація в дійсності. А є й такі українці, як головачі й верховоди еміграційної СВУ (Спілки Визволення України), які твердять що СВУ 20-их років була і тим то виправдують московську большевицьку владу, яка скарала фактично невинну верхівку наукової інтелігенції українського народу. Я особисто, як один із підсудних, відкидаю контроверсійність у цій справі й рішуче, з цілковитою моральною відповідальністю заявляю, що формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало, з допомогою двох підсудних у цій справі, московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу. Усі ті підсудні, що належали до моїх приятелів і друзів, казали мені що довідувалися про «існування» СВУ від слідчих під час передсудового слідства, коли я розмовляв із ними вже на суді.

Якби головачі й верховоди еміграційної СВУ не називали мене сексотом та агентом КГБ (Комітет Государственої Безпеки) та ще й у своїх друкованих виданнях, я вважаю, що вони це роблять з незнання, або їм недосяжно було зрозуміти те, що за Сталіна ані одного судового процесу не було над правдиво обвинуваченими людьми. У моїй аналізі судового процесу Спілки Визволення України двадцятих років є багато такого, що незаперечно доводить провокаційність цієї організації. Нарешті, коли б то була чиста правда, для чого всіх тих суддів того процесу, усіх прокурорів та молодших оборонців упродовж кількох років після процесу ГПУ знищило. Українське суспільство пояснювало це тим, що вони не склали політичного іспиту, бо перевірвали цей процес не так, як треба було. Отож і вийшла була ця справа шита білим нитками. Та й саме ГПУ — його склад — до 1940 року «оновлено». Для чого тримати живих свідків?

З цієї книжечки «Спогади» та попередньо виданої «Тортури» читачі побачать хто я, як жив, що робив, як робив і для кого робив.

К. Туркало

1. ДИТИНСТВО

Моє повне ім'я — Кость (Костянтин) Тимофійович Туркало. Народився я в селі Немиринцях, Проскурівського повіту, колишньої, за царських часів, Кам'янець-Подільської губернії, у родині православного священика того села Тимофія Якимовича Туркало, 8 (21) серпня 1892 року.

Батько мій був родом із Галичини. Він був син селянина Якима Туркало з села Закомар'я (пишу так, як це село називали там на місці), Золочівського повіту. Священик того села звернув увагу на батька, коли той був хлопцем і ходив до сільської школи, та порадив Якимові дати його до школи до Львова. Яким послухався, і повіз синка до Львова, віддав його до нормальної школи та примістив у сторожа при церкві св. Юра за два гульдени (така грошова одиниця, як карбованець чи долляр) на місяць і натурую харчі. Через рік Яким сказав синкові, що більше не повезе його до Львова, бо не спроможний платити за стацію (так називали тоді квартиру). Син заплакав і попросив принайманні завезти його до Львова, а там він якось дасть собі раду сам. Яким завіз, дав два гульдени й харчів на місяць і поїхав додому. А при Народному Домі у Львові була бурса, що утримувала десять бідних учнів Нормальної школи, які вже були в третій і останній четвертій класі Нормальної школи, а згодом у гім-

назій. Ця бурса була під владою місцевого архирея. Перед кінцем першого місяця хлопець Тимофій наважився піти до архирея — проситися до бурси. «Скільки маєш» (тобто — якої кляси?) — запитав архирей. «Друга» — відповів хлопець. «То мало!» — сказав архирей. А хлопець на відповідь: «Щоб дійти великого, треба перейти мале». Ці слова так сподобалися архиреєві, що він і прийняв його до бурси, зробивши вийняток. У тій бурсі батько перевув іще три роки Нормальної школи, а потім п'ять років гімназії — два роки німецької й три української, тієї самої, де вчився Іван Франко, що йшов двома роками вище.

Коли батько дійшов до шостої кляси, то вже надійшла йому й пора ставати до війська. А в Австрії було тоді так, що коли надходила хлопцеві пора ставати до війська, то де б він не був, мусів іти «призоватися». Ніяких пільг не було. Ото молодий Тимофій і зміркував, що як піде до війська на яких 5 чи 6 років, як тоді було, то пропаде вся його наука. А тоді в Галичині дуже було поширене московільство, і Росія радо приймала галичан на науку, щоб згодом ними можна було московізити Галичину. Ото тоді Тимофій, добувши рекомендційного листа від якогось знаного московофіла, і підібравши собі напарника, подався назелено через кордон до Росії, до Холма. Там знову прийняли його до бурси, чи як тоді в Росії казали «на казну», і він у Холмі докінчив гімназію, а після неї Холмську трирічну Духовну Академію, яка тоді була в Холмі.

У Кам'янці-Подільському архиреєм був тоді Маркел, також родом галичанин. Батько по-

жав до нього, висвятився на священика, і став
нім спочатку в селі Тростянці, потім у містеч-
ку Кузьмині, нарешті, 1890 року, в селі Неми-
ринцях, де перебував аж до 1920 року.

Так само й моя мама була родом із Гали-
чини міста Рогатин, чи власне рогатинського
лісу, бо її батько, на прізвище Йоган Тереш-
кевич, був лісник. Уже бувши підлітком, вона
виховувалася в свого рідного, по матері, дядь-
ка, чи як вони називали — вуйка, священика
на Холмщині. Освіту вона мала невелику, але
була добре грамотна. Говорила й писала і ро-
сійською і, навіть ліпше, українською мовами.
Вона вийшла була заміж дуже молоденькою,
на 16-тому році життя і мала 11 душ дітей.
Я був у неї 8-ий, наймолодшим хлопцем, її мі-
зинчиком. І я в неї вдався і зовнішньо та вда-
чено. У дитинстві й юнацтві вона жила в лісі,
тим то добре розумілася на грибах і зналася
на лікувальних рослинах. Бувши вже в селі Не-
миринцях, вона була дуже популярна серед
селян не тільки свого села, а й з околишніх сіл
приїжджали до неї слабі селяни по допомогу,
бо вона досить щасливо лікувала травами. На
старості мама жила в дочок, а то кілька ро-
ків із моїм батьком у мене. Коли наслунулася на
мене біда, батьки переїхали до Кам'янця-По-
дільського, до найстаршої моєї сестри Ксені,
що мала по чоловікові власну хатину на око-
лиці того міста. Померла моя мама 1935 року
на 78-му році життя. Я також і мамі не бачив
останніх десять років і не був на похоронах із
тієї самої причини, що й на похоронах батька.

Село Немиринці лежить у північно-захід-
ньому кутку Подільської губернії і також у пів-

нічно-західному кутку Проскурівського повіту (тепер Хмельницької Области, бо Проскурів тепер — Хмельницьке). Воно простяглось довгою смugoю у видолинку зі сходу на захід і має кілька коротких відног у напрямку півночі. Як і багато інших сіл в Україні, село Немиринці має свої частини з окремими, неофіційними назвами, як ось: «Заміщина» — віднога на північ від середини села; «Трасківщина» — на сході; «Куток» — у середній частині села, як невеликий виступ на південь, і інші назви, яких я вже не пам'ятаю. А на заході безпосереднім продовженням села простягнувся присілок села Немиринець «Дахнівка», що не мала церкви, а тільки каплицю.

Колись через село Немиринці проходив так званий «Старий тракт» — дорога Кам'янець-Подільський — Почаїв на Волині.

Село Немиринці — велике село; мало воно тоді близько 3.000 людности. Із них близько одної третини були католики, невеличка частина євангеліків, чи як їх називали тоді «штундою» — «штундистів», а решта православні. Жидів у Немиринцях було родин із 4-5 із загальним числом приблизно 20 душ.

У селі Немиринцях, як і по інших селах північного Поділля були пани-землевласники, а їхні садиби селяни називали «дворами». У «дворі», тобто в садибі пана, чи просто в пана, — так казали селяни. У Немиринцях була велика землевласниця — Залевська. Навколо села, на досить далеку відстань, то все була її земля. Сама вона не жила в селі, а ввесь час за кордоном, і тільки зрідка навідувалася до своїх маєтків. У неї були так звані «посесори»,

що орендували її землі. Біля Немиринець були посесори Волянський і його зять Савицький. Вони вважали себе за поляків, а батько все доводив їм, що вони такі самі українці, як і всі інші люди тут, тільки католики, і через це ополячилися, і між собою говорять по-польському.

Із Волянським одного разу стався такий конфуз. Він вважав, що говорить польською мовою досконало, але якось довелось поїхати йому до Варшави. Варшава тоді була під Росією, і там здебільшого також уже говорили люди російською мовою. Зайшов Волянський до якоїсь великої крамниці, і вирішив похизуватися польською мовою та й заговорив попольському. А продавець-прикажчик зразу йому: «О, то пан з Подоля!». Це його дуже розчарувало, і він сам оповідав про це в нашій хаті. Тоді Волянський признав, що він таки мабуть українець.

Жили так само розмовляли українською мовою, і тільки між собою — жидівською — жаргоном, бо своєї старої мови не знали.

Помер батько, як уже сказано, 1940 року. Тоді я вже був на нелегальному становищі в Києві, тим то не міг нікуди рушитися, а тим більше в прикордонну смугу, до Кам'янця-Подільського, щоб поховати батька. На похороні не був, не бачивши батька перед його смертю 15 років.

Селяни села Немиринець тильної українці; мова в них була чиста українська народна, і становила західний діялект, тобто вона мало чим різнилася від мови селян зазбручанських у Галичині. Коли під час якогось великого бу-

дівництва, здебільшого доріг, наїздили для заробітку з Росії, тобто з властивої Московії, так звані грабарі — однокінні підводи перевозити чи пізвозити землю — то вони не могли розмовитися з місцевими українськими селянами. Проте селяни були зовсім національно несвідомі. Вони називали себе «руські», не здаючи собі зовсім справи про правдиву свою національність. Вони тільки знали, що то Росія, і є російський цар, що там десь далі на північ живуть «кацапи», а вони самі — «хахли», у школі вчать російською мовою, і то панська мова, а вони говорять «мужицькою» мовою. Тільки школа й військова служба давала їм змогу пізнати ту «панську» мову. Адміністрація — цивільна й духовна, коли треба було як слід порозумітися, повинна була розмовляти з селянами українською мовою.

Був такий випадок, що до сусіднього села Соломної, коли помер священик, був призначений священик росіянин із якоїсь північної губернії. Він не міг довго витримати, і через рік попросився до якоїсь парафії в Росії. Але були й такі випадки, що росіяни-священики асимілювалися, і зовсім забували російську мову. У сусідньому селі по другий бік Немиринець — Остапківцях був довгі роки священик-росіянин. Уже коли він був дуже старий, якось завітає до того села архірей. Священик не міг із ним інакше розмовляти, як народною сільською мовою. Архірей запитав його: «Откуда ви, отец?». «Смаленской, ваше преосвященство!» — відповів священик. Архірей аж розсміявся. Тільки тут зберіглася в того свя-

щеника російська вимова з належним пронон-
сом.

Моє дитинство, юнацтво й частина зріло-
го віку пов'язані з Немиринцями, аж поки 1920
рока під навалою большевиків батько мусів
був покинути село й переїхав до міста, спо-
чатку до мене в Києві, а потім до моєї най-
старшої сестри Ксені до Кам'янця, де й помер
1940 року.

У моїх батьків було дев'ятеро дітей: троє
хлопців і шестеро дівчат, якщо не рахувати
ще одного хлопця й однієї дівчини, що по-
мерли ще перед моїм народженням. А із тих
дев'ятьох я був шостою дитиною, і з хлопців
— наймолодший; після мене було ще три дів-
чині.

Дошкільний мій вік пов'язаний тільки з
селом Немиринцями. Коли мені було років із
шість-сім, я вперше побачив поїзд, залізницю
на ст. Війтівці, куди візвозили сестру Ксеню,
що від'їджала, на початку навчального року,
до жіночої духовної школи в містечку Туль-
чині, а мене тоді взяли проводжати її. Війтів-
ці — це перша стація від Волочиська в напрям-
ку до Прокупова; до цієї стації, що вже була
на території Волинської губернії, 17 верст, —
дорога йшла через село Брунівку й якийсь при-
сілок Кривачинці, що перший від села Неми-
ринець був уже на території Волині.

У дитинстві я дуже слабував, і в батьків
була невелика надія, що я житиму. Коли я під-
ріс, батько оповідав мені, що коли я був іще,
можна сказати, немовлям, до мене вчепилася
була якась хвороба, що її й лікарі не могли
тоді як слід визначити. Бувало під ранок і про-

стирало підо мною і подушка були в крівлі. Я втрачав багато крові, що витікала з мене всіма отворами, які тільки має людина в своєму організмі.

І ось одного разу, восени, батькові треба було їхати на благочинницький з'їзд округового духівництва до містечка Сатанова, за 18 верст. А осінь була дуже дощова й на всіх дорогах, як говорили подоляни, страшна «роскаль», тобто така грязюка, що більше, як три-чотири версти за годину не можна було проїхати кіньми. Батько й мама почали радитися, чи не купити б заодно в Сатанові маленьку труну для мене, щоб потім не довелося спеціально посылати, чи їхати по неї в таке бездоріжжя. На цій раді через вагання нічого певного й не вирішили, і батько поїхав. З'їзд відбувся, треба було вертатися додому. Батько знову думає, — купувати, чи не купувати труну. Так він довго вагався, і врешті таки не купив її. Але, їхавши додому все думав, що я вже мабуть помер. Тим часом я видужав, став підростати, але все ж таки був дуже мізерного здоров'я аж до юнацьких років.

Священича садиба в селі Немиринцях була велика із великим вишневим садом, в якому тільки небагато було яблунь і грушок та невеличкий сливняк із сливами, що їх непристійно називали «дриставками». А сливок, так званих угорок, було тільки кілька дерев. Окрасою саду, на самому його початку, першими деревами від хати, були величезний ясень, стовбура якого не могла обхопити руками одна доросла людина, і поруч така сама завбільшки дика грушка. Їх зреволюціонізовані селяни зри-

зали, мабуть на дрова, уже після 1920 року.

На північній садиба прилягала до досить широкого ставу, що колись, як оповідали старі люди, був глибокий, і в ньому водилася риба, а за моїх часів він був зовсім мілкий, замулений, і бували такі роки, що влітку він зовсім висихав, і то так, що через нього їздили, обминаючи греблю, що півколом його обгортала. До того ставу допливав струмочок, що брав свій початок на священичому хуторі. Там він витікав із кількох джерел, і то був початок річки Смотрич, що, звиваючись, протікала через згаданий став у нашому селі, і далі, спочатку на захід, а на Дахнівці, знову, перешовши вже через глибокий став, повертає на південь, щодалі потрохи поширюючись, переходить через містечка Кузьмин, Городок, містечко Смотрич, батьківщину автора першої української граматики Мелетія Смотрицького, далі через Кам'янець-Подільський, і вливається до річки Дністра в містечку Жванець, за 15 верст від Кам'янця на південь. А рівнобіжно до річки Смотрича, на відстані приблизно 15-20 верст річка Збруч, що відділяла російську Україну від австро-угорської західної України — Галичини, переходить через містечка Сатанів, Гусятин, Скалу, і вливається також до річки Дністра в селі Ісаківцях, що лежить на лівій стороні річки Збруча.

Північний беріг ставу в селі Немиринцях, що до нього прилягала наша садиба, був заввишки приблизно до $2\frac{1}{2}$ аршини, і зразу починався наш тік із стодолами. Від току садиба підносилася на лівніч дотори невисокими терасами. На другій терасі були хліви, стайні, й

возівня, тобто так звана обора, а на третій терасі стояла наша (священича) хата. А що площа все ж таки була похила, то з півдня хата мала високий підмурок і до хати вели широкі, досить високі сходи. З півночі підмурок був нормальній, невисокий.

На четвертій терасі, уже поза садибою, вже на рівному місці, стояла церковно-приходська школа, а на схід, безпосередньо за садибою, недалеко від хати, цвинтар і дерев'яна церква, будована вже за батька, що перейшов на цю парафію з містечка Кузьмина за 12 верст, 1890 року.

Дитинство мое проходило в українській атмосфері. Інакшої мови в нашій хаті, як українська, не можна було почути. Навіть, коли бувало з'їздилися сусідні священики з родинами на традиційні балі з музиками, то мова на таких балях була тільки українська, хоч у деяких священиків у їх хаті окремо панувала російська мова. Я не пригадую, щоб колинебудь, приїхавши до нас у гості, хтось говорив би російською мовою. Так уже твердо велося в нашій хаті. Тільки, коли заглядала до нашої хати якась офіційна особа, чи архирей, чи якісь військові чи паліційні чини, то з ними батько говорив російською мовою, але коли треба було тут таки звернутися до когось із своїх, то він звертався українською мовою, і такою самою мовою йому відповідали, чи мама, чи хтось із дітей. Це звертало на себе увагу, і через це в очах начальства батько вважався за неблагонадійну людину. Таке становище створювало досить небезпечну ситуацію за тих часів, і це дуже хвилювало нашу матір. Вона

боялася за долю дітей, що їх було аж 9 душ, вразі коли б батька, як «мазепинця» чи заарештували, чи позбавили парафії, і вона нераз дрікала батькові, що він занапастить дітей. Батько, хоч і задумувався над тим, але в таких випадках махав рукою й далі все йшло по стартому.

2. МОЯ ПЕРША НАУКА

Усі ми діти першу грамоту здобували від батька, або менші від старших, і тільки перед самим вступом до школи вже підготовляв до вступних іспитів або учитель церковно-приходської школи, або земської, що також була в селі. Мене підготовляв до школи учитель церковно-приходської школи Бакалінський. Цей учитель, дармащо відділяє мене від нього понад сімдесят років, яскраво стоїть перед моїми очима. Серед усіх людей, що пройшли передо мною в моєму ранньому дитинстві, він залишив найнезабутніше й найглибше враження. То була особлива людина. Він чарував мене, маленького хлопця, найперше своїм виглядом. Високий, ставний, гарний, із не дуже великою, розложистою, гарною бородою і такими самими вусами, інтелігентний, розумний і до того всього обдарований, прекрасний педагог. Учив він знаменито. Після його викладів і пояснень усе ставало таке ясне й зрозуміле, що само вкладалося в моїй пам'яті. Уже пізніше, коли підріс, я не раз згадував того свого першого учителя Бакалінського, і мене дивувало, чому він сидів на вчительстві церковно-приходської школи, коли з його розумом і здібностями йо-

му належало б учительювати в більших і по-важніших школах. Пояснити це можна було тільки тим, що він був невіправний алкоголік. У нашему селі, із сільської інтелігенції, був іще один алкоголік — дяк («псаломщик» Тимофій Доброшинський). І ось дуже часто, коли я бувало у визначений час приходив до вчителя Бакалінського на лекції, заставав у нього й дяка Доброшинського. Вони сиділи за столом і випивали. На столі, крім горілки, хліба й цибулі, нічого більше не було. Інколи вони були заплакані. Очевидно, якісь жалібні розмови, чи нарікання на свою гірку долю викликали в них обидвох слізози:

Бакалінський, коли я приходив, щілував мене, а в таких випадках, коли заставав його з Доброшинським за чаркою, іще просив не говорити батькові, хоч я й без того ніколи не говорив би, бо змалку не було в мене нахилу виказувати когось. Пізніше й склалася в мене така думка, що учительство Бакалінського в церковно-приходській школі, то був чи не останній, найтяжчий щабель у його життєвій педагогічній кар'єрі. Він недовго був і в Немиринцях, але куди дівся, і яка його кінцева доля, не знаю, бо був тоді дуже малий, а пам'ять про нього твердо залишається в мене й досі.

Батько спочатку мав намір віддати мене до гімназії, але обрахував, що матеріально не витримає, і повіз мене до Кам'янця в Духовне Училище, де вже вчився мій старший брат Василь, а в Духовній Семінарії — найстарший брат — Володимир.

3. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

Кам'янець-Подільський цілком відповідає своїй назві, бо стоїть на кам'яній горі. Це місто, із своїми далекими околицями навколо, справді становить, як дехто казав, українську Швейцарію. Не можна, скажімо, без зачаровання глянути на село Черче, у 40 верстах у північно-західному напрямку від Кам'янця, коли спускаєшся до нього лісовою дорогою, і як біля Байдарських воріт у Криму — безкрає Чорне море, так тут у певному місці дороги раптово відкривається перед очима, «неначе писанка», мальовниче село на розлогих горбах, покритих біленськими хатами, оточеними рясними садами, а з серед них визирає невеличка церковка. Вона стоїть на трохи вищому горбочку проти сільських хаток і приємно контрастує із зеленими луками, що розкинулися навколо села.

А саме місто Кам'янець-Подільський міститься в південно-західному куточку горішнього Поділля, у п'ятнадцятьох верстах до річки Дністра на південь, і майже на такій самій відстані до річки Збруча на захід. Своєрідність топографії цього міста надзвичайна. Щось подібне годі знайти, можливо, навіть і в цілому світі. Досить уявити собі круглу високу й стрімку скелю, подекуди із крутими схилами, з більш-менш рівною верховинною частиною, приблизно на півтора-два кілометри у промірі. На цьому скелястому щовбі і стоїть старий Кам'янець-Подільський із своїми старовинними невисокими будинками, церквами, бульваром і вузькими вулицями. У центрі верховини — му-

рована чотирикутня вежа, з місцевою назвою «каланча». З горішньої її частини видно ціле місто, тим то вона правила за пожежний спостережний пункт. У підніжжі каланчі розміщалися торговельні ятки з різним крамом, а перед ними чотири вулиці, що, замикаючись, становили правильний квадрат, по периметрі якого йшли єдині широкі в місті, на метрів із три завширшки, пішоходи, так звана тоді «шарлотка», — місце найбільшого скучення людей, що у вільні від праці години виходили сюди для розваги й на прохід. А від цього чотирикутника в різних напрямках відходили вузенькі вулички на цілу верховинну частину міста. То був самий центр міста.

Так воно було за моїх часів. А тепер того вже немає; за другої світової війни центральна частина міста Кам'янця зруйнована дощенту, тим то списуватиму й далі місто таким, яким воно було колись, а що під руїнами загинуло, читач побачить.

Навколо старого міста, у долині кам'яної гори, обтікає його невеличка, на метрів із 15 завширшки, річка Смотрич, а по обидва боки цієї річки, на досить широких берегах, попід скелею розмістились уже маленькі хатки-халупи, де жила бідніша людність міста — міщани. По другий, від міста, бік річки таким самим, майже правильним колом оточує її стрімка скеля, що тільки в одому місці, на заході, має крутий природний схил до річки. На цій скелі, навколо старого міста, за отою глибокою западиною, де протікає річка Смотрич, розкинулося вже нове місто, що ділиться на

частини із своїми окремими приміськими назвами: на сході — Новий Плян, на південь — Руські Фільварки, на захід — Підзамче та на північний захід — Польські Фільварки. Отож, ніби глибоке кругле провалля, завглибшки від нуля в одному місці, там, де під Польськими Фільварками спускається дорога до річки Смотрича, аж до 30 метрів, оточує старе місто Кам'янець-Подільський.

Через провалля було два мости, що сполучали старе місто з його околицями поза проваллям: один на сході, так званий Новий міст, що сполучав його з Новим Пляном, а на заході — Турецький міст, що сполучає з Підзамчем. Новий міст — дерев'яний на камінних биках, заввишки із 30 метрів, а Турецький, трохи нижчий, — суцільний камінний. Цей міст дуже старовинний. Коли його будували, техніка будування мостів була ще невисока, бо його збудовано так, що провалля суцільно зажене камінням, і тільки зверку зроблено дерев'яний поміст, а внизу, посередині, залишено луковий отвір для проходу річкової води. Під'їди до тих мостів і з Нового Пляну й з Підзамча похилі, як похила й уся кругом місцевість, що сходить до краю кільцевої скелі. Тим то всі околиці, наче крісами величезної тарілки, спускаються колом до краю стрімкої скелі. Інакше кажучи, невеличка річка Смотрич у своєму бігу з півночі на південь до річки Дністра, прорізала собі глибоку долину в подільських відрогах Карпат (Товтрах), і в Кам'янці-Подільському вона робить великий закрут, майже замкнене коло, утворюючи таким чином круглий каньйон — глибоку ущели-

ну, і обтікає високу й стрімку круглу скелю, на якій стоїть старе місто.

Під Турецьким мостом, з південної сторони, вибує водоспад, біля якого тільки перед самою першою світовою війною, 1914 року збудовано електровнію, а перед тим електрики в місті не було. Дуже близько від водоспаду, під простопадною скелею розмістилася околиця міста — Карвасари з якоюсь сотнею хаток і невеличкою церковкою. А нагорі, на скелі давня турецька фортеця; її східну стіну вимурувано врівень із скелею, тим то в цьому місці найвища стрімкість. У цій фортеці колись сидів заарештований відомий український, польський бунтар-революціонер Кармелюк. Він утік із неї, як передають перекази, з допомогою однієї графині, що була закохана в нього.

По обидва боки Підзамча на північ і на південь ідуть роздоли, якими допливає й відпливає Смотрич. Ці роздоли також окреслені в двох боків скелями, але вже багато нижчими, і відділяють Підзамча від Польських і Руських Фільварків. Ці місця надзвичайно мальовничі, бо вкриті зеленими садками й чагарниками, що чергуються з білуватими вапняковими латками чистої скелі.

Вулиця від Нового мосту в старому місті невеликим підгірком підноситься догори і через кілька будинків виходить на невеличку Троїцьку площу; на неї стіною виходить старовинний Троїцький монастир. Цю вулицю перетинала Поштова вулиця, що ліворуч вела до центру міста, до «шарлотки», каланчі, а праворуч ішла повз міський Поштамт, до рештків внутрішньої колись фортеці. Від цієї фортеці

залишилася була тільки кругла камінна вежа, що до останніх часів називалася пороховим складом, хоч там уже давно ніякого пороху не було, а поруч неї так звана Вітряна Брама (книжна назва — Брама Баторія). Це проїзд, завдовжки із десяток метрів, крізь високий мур, як тунель. За цією брамою дорога йшла схилом до мосту через річку Смотрич, а далі додори на Польські Фільварки, як уже про це згадувалося передніше.

Первісна історія Кам'янця-Подільського губиться в сивій давнині. Призабула навіть історія, хто й коли заклав це місто. Більш-менш знані й правдиві відомості про нього сягають тільки десь XII — XIII віку. Тоді Кам'янець-Подільський увіходив до складу Галицько-Волинської Держави (Князівства), а перед тим і можливо якийсь час згодом належав туркам. На початку XIV віку, за литовсько-польського періоду нашої історії, князь Гедимін, що почав був писатися «Король Литовський і Руський», захопивши це місто, заходився відбудовувати його. Отже, треба думати, що воно не було ще відбудоване після Батиєвого походу. До кінця XIV віку Кам'янець-Подільський уже становив добре відновлену фортецю. Побудована ще турками фортеця за Турецьким мостом займає велику територію з грубезними стінами-мурами й високими круглими вежами з бійницями. Були в місті й інші фортифікаційні споруди, але вже за російських часів їх знесено. У XV віці, а пізніше й у XVII, турки не раз пробували відвоювати Кам'янець, роблячи насоки на нього. І досі збереглося чимало металевих ядер, що позастрягали у

фортеційних мурах і вежах від бомблення тогодженими гарматами. На початку XV віку пробував узяти це місто й молдавський воєвода Богдан, але йому це не пощастило. А турки таки завоювали його згодом. Від 1672 до 1699 року Кам'янець-Подільський із цілим Поділлям був під турками, а тоді знову відійшов до Польщі. За часів Козацької Держави гетьман Хмельницький провадив облогу Кам'янця-Подільського в 1648 і 1651 роках, а турки, з допомогою гетьмана Дорошенка, — 1672 року. Тоді це місто й перейшло від поляків до турків. Росія, що наприкінці XVIII століття вже остаточно намірилася затвердити свою окупаційну політику в цілій Україні, по третьому поділі Польщі, 1793 року забрала Кам'янець-Подільський з Поділлям під себе й посадила там свого намісника, а 1796 року — губернатора, і від того часу Кам'янець-Подільський став губерніяльним містом Поділля. За революційної боротьби в 1919 - 1920 роках, Кам'янець-Подільський правив за неофіційну столицю України, бо в ньому перебував, з невеликими перервами, Уряд Української Народної Республіки.

Від кінця 1920 року, уже за більшевиків, він став округовим центром у складі Вінницької Области, і тільки 22 вересня 1937 року, поруч Вінницької Области, утворено й Подільську область, і відтоді Кам'янець-Подільський став обласним центром. А 1940 року обласні установи перенесено до м. Проскурова (тепер м. Хмельницький), і назва області Хмельницька.

Промисловості в широкому розумінні цього слова, з фабриками й виробнями, у Кам'ян-

ці-Подільському не було, якщо не брати до уваги невеличкої броварні (вона й медоварня), тартаку, птахокомбінату та невеличкої свічкарні. Було колись тут аж чотири тютюнових фабрики, але з революцією вони захиріли, а за большевиків і зовсім припинили своє існування. Розвинулось було більше ремісництво, через що віддавна була Ремісничча школа. Зато Кам'янець-Подільський має в своїх околицях багатющі копалини, але досі мало розроблювані. Розробляють їх не в шахтах під землею, а відкритим способом, бо все, що тут є, підходить до самої земної поверхні. Поділля славиться (і то в районі Кам'янця-Подільського) своїми фосфоритами, будівельним вапняком («Подільський мармур»), м'яким вапняком — («Подільський тес», жорновиками, літографським каменем та гіпсом.

Кам'янець-Подільський становив чималий культурний центр. Найвизначніша, що стала велике культурне надбання, установа — це Історичний Музей Поділля. Основник і надхненник його о. прот. Юхим Сіцінський створив із цього музею справді поважну й цінну установу. У ньому зібрано було силу силенну рукописів, грамот, церковних речей, образів, кам'яного знаряддя тощо. У цьому музеї виставлено було повну й докладну історію Поділля. Крім того, місто мало велику Публічну бібліотеку, Драматичний театр і кілька кін.

Було чимало різних шкіл: одна чоловіча класична гімназія, дві жіночих гімназії (Маріїнська й Славутинська), одна Комерційна середня школа, одна Технічна школа, Духовна школа з Духовною семінарією, Епархіальна жі-

ноча школа. Крім середніх шкіл було чимало підготовчих одноклясових, двоклясових і чотириклясових, вищих початкових шкіл та згадана вже Реміснича школа.

1918 року заходами української влади, а також заходами проф. І. І. Огієнка (покійного митрополита Іларіона) створено Український Університет. За большевиків його перетворено на Інститут Народної Освіти (ІНО — стандартні в УССР за тих часів Інститути замість Університетів, що проіснував приблизно до 1930 року, а потім закрито.

У місті було 4 аптеки, велика Земська лікарня та Богодільня.

Дармащо Кам'янець-Подільський стоїть на камені, він не позбавлений зеленої природної декоративності; є три великих бульвари з буйними, великими, крислатими деревами, що досить густо ростуть, займаючи великі простори, і то саме понад краї скелястих урвищ, та давали людності міста добрий затінковий захист у спеку для доброго відпочинку. Багато прикраси надавали місту й численні церкви. У Кам'янці-Подільському на початок революції було 18 православних церков, 4 костели та 32 синагоги разом з іншими молитовними жидівськими домами.

Деякі православні церкви являли собою дуже цінні історичні пам'ятки. Приміром, церква св. Миколи, в старому місті, з 1280 року та Івано-Предтеченська церква (Старий Собор), також у старому місті, з XV віку. Решта вже пізнішого будування, але вражали своєю красою. Справжньою прикрасою міста, і своїм зверхнім виглядом і серединною оздoboю, був

новий Катедральний Собор у старому місті, біля самої чоловічої гімназії, та Олександро-Невський Собор на Новому Пляні. За большевиків і той і той знесено, і поруйновано чимало інших церков.

Людність у Кам'янці-Подільському завжди була дуже різноманітна з національного й релігійного погляду. Переважали, безперечно, українці, так звані тоді малороси, але було багато й жидів. За енциклопедією Брокгауза й Ефрана на 1893 рік було людності 36.950. За часів шкільної науки автора цих рядків на початку нашого століття в Кам'янці-Подільському було 40.000 мешканців. А «Большая Сов. Енциклопедія» за 1937 рік подає, що 1936 року було тільки 37.900. Отож і тут позначається «райське» життя під совєтським режимом.

За віровизнанням (приблизно й за національністю) склад людности був такий: православних — 50%, жидів — 39%, католиків — 9% і інших — 1,5%. До тих інших належали переважно турки й греки, що торгували кондиторськими виробами. Приміром, на «шарлотці» була знаменита люксусова крамниця найрізноманітнішої халви грека «Козмана Гора», а біля Нового мосту велика турецька кондиторська крамниця.

За совєтів Кам'янець-Подільський дуже підупав. Хоч він став і університетським містом на деякий час, але людність зменшилася, зубожіла, і життя завмерло. А під час другої світової війни він зазнав страшної руїни. Усе старе місто на отому скелястому щовбі, зовсім зруйноване, обидва мости випущено в повітря. «Большая Советская Енциклопедія» за 1958

рік хоч і подає, що після війни, за останню «п'ятирічку», створено: «варстатобудівну виробню, плодоконсервну фабрику, броварню, восково-вощинну, тютюнову й швацьку фабрики та м'ясокомбінат» і «відбудовано: Новий міст через Смотрич, ботанічний сад на 27 га, міський парк, стадіон, 12 середніх шкіл, 2 технікуми, педагогічну школу, музичну школу, фельдшерсько-акушерську школу, драматичний театр, 2 кіна, 49 клубів, 38 бібліотек і Історичний Музей», але ці відомості треба поставити під великий сумнів. А чи скоро по-справжньому відбудується Кам'янець-Подільський, і чи набуде він у недалекому часі належного вигляду, — ця писанка і гордість не тільки Поділля, а й цілої України, — невідомо. А що все, що було історичного в старому місті (центрі), безповоротно загинуло під час другої світової війни, то це становить велику, неоціненну втрату для України.

4. КАМ'ЯНЕЦЬКЕ ДУХОВНЕ УЧИЛИЩЕ

Педагогічний склад Кам'янецького Духовного Училища був солідний. Смотрителем (директором — по-теперішньому) був Афанасій Захарович Неселовський — невеличкого зросту, пузатенький чоловічок. За моїх часів цей Неселовський захистив магістерську дисертацію й зробився магістром богословія. Тоді йому запропоновано було місце професора в Київській Духовній Академії, але він відмовився, вважаючи, мабуть, що «ліпше бути першим на селі, аніж останнім у місті». І справді Неселовський у невеличкому Кам'янці був «персона

грат» і можна сказати, перша особа. Але дивна пізніша його кар'єра. За большевицьких часів цей самий Неселовський, магістер богословія, очолював у Харкові «Товариство безбожників».

З учителів Духовного Училища пригадую таких: Ілля Миколайович Лебедев — інспектор і одночасно в деяких клясах викладав російську мову, — був він сухотний.

Ніколай Іванович Бичков, учитель російської мови, — він запам'ятався мені з двох причин: перше, він єдиний за все мое життя вимовляв мое прізвище з наголосом на останньому складі, з виразно м'яким «л», і друге, як він мені одного разу в «сочіненні» (про «сочінення» мова буде пізніше) виправив слово «около» на «возле», пояснивши, що слово «около» можна застосовувати в розумінні «кругом», а коли в розумінні того, як віддає наше слово «біля», то треба брати слово «возле». Приміром, «он сидел возле стола», а «они сидели около стола». Із тим Н. І. Бичковим у мене ще були два мовних казуси. Якось я хотів похизуватися образністю вислову, і вжив у «сочіненні» вислів, що щось там «відскакувало від когось, як горох від стіни». То він на берегах написав: «что за дикое выражение? А одного разу зробив мені зауваження, що в російській мові нема слова «смочь», а через те не можна вживати форми «смогли», а треба казати «были в состояні». Далеко згодом я довідався, що в словнику Даля є слово «смочь», але на цьому закінчу, бо це не філологічний трактат, а тільки звичайні спогади.

За учителя латинської мови був Степан

Степанович Дложевський, син священика з м. Деражні, недалеко від Проскурова. Цей учитель завжди вимовляв мое прізвище з наголосом на першому складі. Він мав недобру звичку, — коли учень не зناє «урока», цокав його по лобі кишеньковим ножиком (цизориком), якого завжди мав при собі, примовляючи — «ах ти м'едний лоб»; він брав участь у комісії, що перекладала Євангелію українською мовою за єпископа Парфенія (Левицького).

Грецьку мову викладав Степан Васильович Говоров, людина з пишними вусами, що зовсім прикривали йому рота. Він любив пояснювати «бурсачкам» чужомовні й незрозумілі слова. Цю його слабість учні використовували й щоразу клали йому на учительську кафедру довгий список спеціально виписаних чужоземних слів. Він цей список ховав у кишеню, а з кишені виймав поданий йому на минулій лекції список і починав пояснювати слова з цього списку. Такі пояснення забирали чимало часу, з якого тоді залишалося вже мало на виклики учнів відповідати загадане завдання. Цим лінівці іноді рятувалися від двійок і одиниць.

За вчителя аритметики був Александр Ніколайович Войтов. — вихрист жид, що скінчив Духовну Академію. Це було дуже рідкісне явище за царських часів.

Взагалі треба сказати, що всі учителі були з високою, духовно-академічною освітою, і тільки один на прізвище Зрене, родом болгарин, був з університетською освітою, а учитель підготовчої кляси («приготовительного

класса) — Володимир Федорович Гясецький, мав тільки середню освіту.

Учні Духовного Училища жили на приватних, але зареєстрованих квартирах (пансионах), які вечорами відвідували «надзиратели» Училища й перевіряли, чи учні вчаться та чи всі вони вдома, бо коли кому треба було кудись піти, то заздалегідь на це повинен був узяти дозвіл в інспектора, а в крайніх випадках за дозволом господині квартири, і то тільки тоді, коли несподівано приїхав би батько чи мати, або хтось із близьких родичів.

Я був уже в третій клясі й жив на квартирі в Нікольської, у сусідстві з церквою св. Миколи, про яку я згадую передніше, як трапилася була мені така пригода. Як то звичайно буває, діти іноді дерлися й билися. А на тій самій квартирі, однією клясою нижче, був учень Зайцев. Одного разу приїхала була мати Зайцева, і синок поскаржився їй, що я його дуже б'ю. Хоч я й не пригадую, щоб так дуже я його бив, бо й сам був мізерного здоров'я, і за мене завжди заступався мій старший брат Василь, якого боялись, бо він був сильний, але мати Зайцева, видно з природи дуже лиха жінка, пішла до смотрителя Неселовського й вимагала, щоб мене звільнили, загрозивши, що в протилежному разі вона поскаржиться вище. Щоб уникнути халепи, Неселовський викликав моого батька й порадив забрати мене до кінця року, а на другий навчальний рік він прийме мене назад. Батько так і зробив, але не забрав додому, а поставив на іншій квартирі й найняв репетитора Лапчинського (хто він такий був, я й досі не знаю), щоб учив мене далі

за програмою. І справді, на другий рік мене знову прийняли, але, хоч я й був підготований до дальшої кляси, прийняли знову до третьої кляси. Отже, виходило, що Неселовський обдурив, але до того, очевидно, були якісь формальні причини, бо сказав, що на другий рік прийме мене на казну й тим компенсує мені матеріально рік. Тоді мене помістили на зареєстровану квартиру Соколової, вдови священика, що саме того року помер, і вона, як засіб до життя, узялася до такого діла.

То був 1905 рік, рік першої російської революції. Зачепила вона й Кам'янець. Зчинилися заворушення, пішли маніфестації, відбувалися перманентні мітинги. І ось одного разу на моїх очах на мітингу, що відбувався на губернаторській площі (я жив тоді за кілька будинків від цієї площі), після якогось промовця, тільки виліз на бочку, поставлену для промовців, черговий промовець, — жид, на прізвище Кам'янецький (мабуть прибране), як упав мертвий назад на землю, скошений кулею якогось «городового» (поліція за царських часів). Тим і скінчився мітинг, бо люди зразу й розбіглися. А одного дня я повертається додому від брата з семінарії. Переходячи через Новий міст, я здивувався, що на ньому нікогісінько нема. Але раптом побачив, що з міста до мосту суне натовп із прапорами, піснями й галасом. Я злякався й хотів бігти назад, а коли повернувся, то побачив, що з Нового Пляну на міст в'їздить кінний загін війська, як дізнався я пізніше, під командою генерала Драгомірова, пізніше київського генерал-губернатора. Я ще більше перелякався, — думав, що

мене ось-ось задушать кіньми, зі страху притулivся до поруччя й молю Бога, щоб рятував. Тим часом військо пройшло, не звернувшi на мене жадної уваги, і нe зачепивши, бо пiшохiд був вiльний, а революцiйний натовp зразу повернув назад, запал минув і люди розбiглися. Отiй невеличкий загiн вiйська й поклав кiнець революцiї в Кам'янцi-Подiльському.

Але найдивнiше революцiя 1905 року втiлилася на будинку Духовної Семiнарiї. Одного ранку люди лобачили на самому вершку банi над домовою семiнарською церквою прив'язаний до хреста червоний прапор. Зчинився неймовiрний переполох. Заметушилися всi, починаючи вiд губернатора й кiнчаточi семiнарськими сторожами. Тож була революцiя в стiнах Семiнарiї. Проте, крiм отого прапора, нiщо iнше не виказувало революцiйности самої Семiнарiї. Так наче якась стороння рука це зробила. Нiхто не мiг розгадати, яким чином хтось мiг вибратися так високо без жadного риштовання. I справдi, коли кинулися найняти людей зняти той прапор, то за цю роботу якийсь пiдприємець запросив 100 карбованцiв. Не було ради, — мусiли дати. Але хто то зробив, так i не довiдалися. Так воно конспiративно було зроблено, що й серед семiнаристiв, уже пiзнiше, жadних натякiв не було на автора цiєї полiтичної витiвки.

За це згодом пiшли якiсь перемiщення адмiнiстративних осiб, про що менi важко тепер говорити, яких саме, бо був тодi малий. Недовго пiсля цього був у Кам'янцi i єпископ Парфенiй; його перевели до мiста Тули.

У 1905 роцi хочу вiдзначити одну важли-

ву подію в моєму дитинстві. Мені минав три-надцятий рік, як улітку приїхав одного дня сусід-священик із села Паєликовець (за 8 верст) Співачевський і попросив батька, щоб той відпустив мене до нього на місяць-півтора підготувати його синка Горчика (Ігоря), що був у першій клясі Духовного училища, до двох «пreeекзаменовок». Батько спитав мене, чи хочу я поїхати, але то даремна була річ, бо я ще не міг свідомо сказати, хочу чи не хочу, то батько просто по-доброму порадив поїхати, і я поїхав. Пробув я там понад місяць і підготував хлопця до повторних іспитів, а коли священик Співачевський відправляв мене кіньми назад до батька, дав мені зелену асигнацію — царських три карбованці («3 рубля»). Як батько дізнався, що я одержав тільки три карбованці, був обурений і при нагоді привстидав о. Співачевського, що він так визискав мене, тим більше, що його хлопець добре склав іспити й перейшов до другої кляси. Вийшло так, що я його добре підготував. Але ця перша моя зарібкова праця пішла мені на користь, бо створила марку доброго репетитора, і я пізніше впродовж усього перебування в Духовному Училищі й пізніше в Семінарії майже завжди мав когось із учнів, чи молодших кляс, чи навіть своєї кляси, яких учив і цим потрохи підробляв. А це дуже швидко перейшло в моїй свідомості в добровільний обов'язок. Я розумів і бачив, що батькові важкувато зводити кінці з кінцями із стількома дітьми. Був такий один, чи навіть два роки, що одночасно по школах у різних містах (Кам'янець-Поділь-

ський, Тульчин, Київ і Юр'їв-Дорпат) училося нас заразом семеро.

Отож, можна сказати, 1905 року й почався мій трудовий шлях (стаж) у моєму житті.

Того таки 1905 року виявили в школі, що в мене нібіто непоганий голос — дискант, і мене взяли за співака до хору, а згодом перевели до архирейського хору й зробили «ісполатчиком» при архиреєві Христофорі, що був тоді правлячим на Поділлі. Ісполатчиків було три — перший і другий дисканти та альт; на нашому обов'язку було чотири рази за архирейську службу, стаючи перед архиреєм посередині церкви, або перед Царськими вратами, а один раз і в олтарі, і проспівати йому «ісполаєті деспота». Але Христофорові ми співали оце тільки щось одну чи дві служби, як на зміну йому з'явився новий архирей — Парфеній (Левицький), відомий з того, що за нього Комісія під його головуванням перекладала Євангелію українською мовою. До Комісії входили протоєреї о. Єфімій (Юхим) Сіцінський і о. Кирило Стиранкевич та згадуваний уже мій учитель латинської мови С. С. Дложевський. Чи були ще інші члені цієї Комісії, не знаю, бо був іще замалій. А Парфеній також недовго був у Кам'янці; його перевели до міста Тули, звідкіля він відбув невдалу місіонерську подорож до Л. М. Толстого в Ясній Поляні, а вже в революцію очолив був на короткий час Українську Автокефальну Православну Церкву й був обраний на українського митрополита, але, злякавшись московського патріярха, зрікся митрополитства й взагалі Української Церкви. Отакі бувають українці.

5. ЄПІСКОП НІКОН (БЕЗСОНОВ)

Єпископ Нікон, родом з Московії, чистий москвин, із правдивим тамбовським чи калузьким прононсом, у роках, коли на Поділлі правлячим архиреєм був Парфеній, був вікарним архиреєм. Їх функції поділялись так: під рукою правлячого архирея були священики й середні школи, а під рукою вікарного — дияconi, дяки й церковно-приходські школи. Моя найстарша сестра Ксеня учителювала в такій школі в сусідньому селі Видаві, де священиком був уже згадуваний о. Леонтій Зюбрицький. Вона вчила школярів — селянських дітей (нелегально) українською мовою. І ось одного разу в духовному органі «Єпархіальне Відомості» з'явилося повідомлення, що єпископ Нікон буде об'їжджати церковно-приходські школи, і подано маршрут, коли в якому селі він буде. Серед сіл, зазначених у маршруті, було й село Видава. Священик Зюбрицький дуже занепокоївся, зразу пішов до школи, показав сестрі це повідомлення й переляканий запитався, що тепер буде? Заполошилася й сестра. Можлива була велика неприємність і біда. Невідомо було, як поставиться до того архірей, що в школі вчать дітей українською мовою, тим більше, що він не українець. Але часу залишалося вже дуже мало, щоб перейти на російську мову, як пропонував священик. Сестра пояснила, якщо вона перейде на російську мову, то школярі не зможуть відповісти, — тоді вийде, що школа в недоброму стані, і це буде гірше. Поміркувавши над цим,

вирішили, що буде, то й буде, а залишити справу так, як є.

Означеного дня приїхав єпископ Нікон. Священик Зюбрицький повів його до школи, а сам ледве живий. Учні були підготовані до зустрічі єпископа. Коли єпископ Нікон увійшов до класи, усі встали, і зразу проспівали молитву, а потім «ісполаеті деспота». Єпископ Нікон сів на приготоване йому крісло й почав викликати школярів до дошки й давати завдання то з аритметики, то з Закону Божого. Усі викликувані школярі відповідали жваво й добре, але українською мовою. Післяожної відповіді єпископ Нікон тільки казав: «харашо». Нарешті він устав, щоб уже виходити. Діти знову встали, і коли він поблагословив, проспівали «ісполаеті деспота».

Єпископ Нікон вийшов із класи, а за ним священик Зюбрицький і сестра. Коли вони зайшли до вчительської половини школи, він зразу запитав, чому так провадиться навчання. Сестра досить докладно пояснила так. Школа трирічна. Хлопці й дівчата, вступаючи до школи, знають тільки свою народну мову, а російської ніколи не чули. Щоб наламати їх на російську мову, минає рік, а то й півтора. І то виходить у них таке знання тієї мови, що їм важко втолковувати Закон Божий, аритметику тощо. А залишається тільки половина часу на те, що розраховане на три роки, і врешті наслідок виходить такий, що діти кінчають школу без жадного знання, і навіть без належної грамоти. А коли зразу вчити їх своєю мовою, то виходить те, що бачив сам єпископ. Єпископ Нікон знову сказав «харашо», і по-

хвалив, що він побачив школу в дуже доброму стані. Сестра відпустила школярів додому, а священик повів єпископа Нікона до себе на обід, і радів, що так щасливо закінчилася справа.

Цей випадок, а найімовірніше, що до того прилучилося ще щось інше, але єпископ Нікон зробився великим прихильником української ідеї. Його так само, як і Парfenія, перевели з Кам'янця-Подільського, тільки не до Тули, як Парfenія, а до Житомира на Волинь під опіку відомого україножера єпископа Євлогія.

Через деякий час прийшло до виборів до «Государственої Думи», і від Волині вибрали єпископа Нікона. У «Думі» він пристав до групи українців і часто виступав в обороні української мови в школах в Україні. Коли Синод побачив, що зробилося з Ніконом, то знайшов спосіб, як його звідтіля забрати. За законом членом Думи міг бути тільки вікарний архірей, тим то його підвищили, зробили правлячим і післали до міста Благовещенську в Сибіру, і він автоматично позувся членства в Думі.

Під час Першої світової війни єпископ Нікон іще відзначився тим, що написав у петербурзькій газеті «Біржевые Ведомости» статтю під заголовком «Орли і Ворони». У ній він зганьбив діяльність графа Бобринського, що зразу почав московщити Галичину, як тільки її зайняло російське військо. Під орлами він виставив російську армію, а під воронами — адміністрацію графа Бобринського. Галичина тоді не дуже довго була під Росією, її дуже

швидко австро-німецьке військо відбило назад, і фронт присунувся знову до річки Збруча.

Як тільки почалася революція 1917 року, єпископ Нікон зразу зняв із себе сан єпископа, зробився цивільною особою, переїхав на Україну й працював в уряді Української Народної Республіки. То була велика шкода, бо коли б він був залишився єпископом, то напевно очолив би УАПЦ. Яка його кінцева доля, не знаю. На еміграцію він не виїхав.

Щоразу на Різдво, Великдень і на літо ми, діти, що вчилися тоді в Кам'янці, з'їжджалися додому. Залізниці Кам'янець іще не мав; усі учні шкіл роз'їжджалися кіньми. По нас здебільшого приїздив батько, і переважно возом, бо на шарабан усі не вмістилися б. До Кам'янця від села Немиринець близько 90 верст. Майже ніколи ми не переїздили цієї відстані за один день; звичайно в дорозі спинялися на ніч, або в смотричівській коршмі, за 30 верст від Кам'янця, відомій з перебування в ній Кармелюка, коли він одного разу втік був із кам'янецької турецької фортеці (тюрми), або в містечку Купині за 60 верст від Кам'янця, або, нарешті, у містечку Городку, за 25 верст уже від села Немиринець. Ці переїзди з Немиринець до Кам'янця й назад часто були пов'яні з різними пригодами. Іноді після великих дощів створювалося грузьке болото, підводи дорогу розбивали, робилися глибокі вибої, заповнені водою; і ото бувало віз як ускочить одним колесом у таку вибоїну, то й перевернеться, а ми всі вивалюємося в грязюку. А то бувало вийдуть по нас возом, а раптом у дорозі випаде сніг і візьметься мороз; тоді довго-

дилося десь позичати сані, або поволі добиратися таки возом, у якому до осей примерзали колеса й вони переставали крутитися, а повзли, як санки, підкидаючи пасажирів на кожній ямці. Гірше бувало навпаки, коли виїздили саньми, а тим часом візьметесь відлига й сніг розтане; ото тоді обов'язково доводилося позичати воза, по голій землі саньми не пойдеш. А як вдарить лютий мороз, то найгірше діставалося коням, бо їх тоді гнали надміру, щоб котре з нас не застудилося, хоч ми в таких випадках були й добре одягнені.

Улітку 1906 року, як звичайно, я був у батьків на селі. І ось того літа доля присудила мені, чотирнадцятилітньому хлопцеві, виконати одне й політичне завдання. Якось по батька приїхав якийсь селянин, щоб виконати в його хаті якусь требу, чи висповідати когось, чи щось інше зробити, не знаю. Батько поїхав, але через дуже короткий час повернувся назад, зайшов до хати, щось поговорив із мамою, а тоді виходить та й до мене: «Запряжи коні сам і без фірмана поїдь до Куманова (сусіднє село за 6 верст) до о. Олександра (Козловського); там побачиш Всеволода Олександровича (сина), і скажи йому, що місцева поліція має наказ заарештувати його. Тільки зроби це потихеньку, щоб цього ніхто нечув, і щоб не почув навіть сам о. Олександер. А коли самого Всеволода Олександровича не буде вдома, то скажи це, знову таки потихеньку, його мамі, Євлампії Федорівні. Зможеш це зробити? Не боїшся сам іхати?» «Ні» — відповів я. Ото запріг я коні й поїхав.

Згодом я довідався, що батько, виїхавши

тоді на требу селянською підводою, зустрів на дорозі місцтвого урядника (чин царської поліції) Галактіонова, що, здається, чи не йшов до нас, бо батько був із ним у приязних стосунках, і сказав, що він дістав наказа арештувати Всеволода Олександровича Козловського. При тому висловив здогад, що, безперечно, такого наказа дісталася вся наокільна поліція, тим то треба було б лопередити про це Всеволода Олександровича, якщо він є тут. От батько тоді зразу й повернувся був назад додому.

Треба сказати, що Всеволод Олександрович Козловський, син сусіднього священика з села Куманова о. Олександра Козловського, людини малокультурної, що вибилась на священика з дяків, закінчивши університет, працював у редакції газети «Рада», що тоді ще називалася «Українська думка», 1906 року почала була вже шаліти столипінська реакція; поліція наскочила на Редакцію, зробила трус і декого заарештувала тут таки в Редакції. А секретаря Редакції Всеволода Олександровича Козловського на той час ще було в Редакції, то поліція кинулася до нього на помешкання, але й там не застала. Він був в якихось справах у місті й навіть припізнився не то на обід, не то на сніданок додому, де він і харчувався в своєї господині. Господиня, знаючи, що він має ось-ось прийти, вийшла йому назустріч на вулицю, — зустріла й сказала, що поліція робить у нього трус, то щоб він кудись заховався. Всеволод Олександрович зразу, як був (господиня передбачливо винесла йому якийсь клуночок), повернувся й на двірець та поїхав

до батьків. А батько на нього вже був лихий за те, що він, замість кар'єри судейського урядовця, яким мріяв його побачити, пішов на роботу до злиденої Редакції, та ще й української; і це також краяло його батькове царсько-патріотичне серце. Коли він довідався, що з сином таке сталося, то в люті нахвалявся сам видати його поліції. Тим то, коли я приїхав, В. О. Козловського не було в хаті батьків, — він пересиджував у якогось селянина. Мати його сказала мені, де хата того селянина, і я поїхав туди.

Коли я сказав Всеволодові Олександровичу чого я приїхав, він, подумавши, запитав, чи не міг би я відвезти його до Сатанова. Я сказав, що можу. «Не будеш боятися? Може з нами поїхала б Стьопа (сестра його)?», але зразу додав: «Але, як не боїшся, то ліпше, коли ми поїдемо тільки вдвох». І ми поїхали.

У Сатанові був приятель Всеволода Олександровича, син сатанівського поміщика, що вчився у Львівському Університеті й мав постійну перепустку через кордон для себе й фірмана, який, коли треба було, візвозив чи привозив свого пана до найближчої залізничної стації на галицькій уже залізниці — Грималова. Улаштували справу переїзду Всеволода О. Козловського закордон так. Студент посадив Всеволода Олександровича замість фірмана й поїхав до стації Грималова, там посадив його в поїзд на Львів, а сам повернувся додому, уже як фірман.

Мої батьки дуже хвилювалися, що мене так довго нема, бо не могли здогадатися про таку саме несподівану комбінацію з утечею

Всеволода Олександровича Козловського за-
кордон. А я повернувся додому таки пізньенько,
коли вже добре смерклося було.

У другій половині третьої кляси мене прий-
няли до «бурси» (гуртожитка) на казенне утри-
мання. Смотритель Неселовський свою обіцян-
ку перевершив і прийняв мене до «бурси» на
півроку раніше, і я в ній пробув півтора року,
тобто до закінчення Духовного Училища й пе-
реходу до Семінарії. Це дуже облегчило бать-
кові витрати.

Бурса була на Польських Фільварках (око-
лиця міста Кам'янця), недалеко від єпархіаль-
ної дівочої школи, але дуже далеко від самого
Духовного Училища. При бурсі мав окрему жім-
нату «надзвиратель» (наглядач — помічник ін-
спектора) Незабитовський, — наш постійний
начальник у бурсі, а перед ним був Дам'ян
Іванович Журковський. До Духовного Учили-
ща ми, бурсачки (а нас було «на казні» щось
із 20 - 25 душ) ходили пішки, вишиковані гусь-
ком по-двоє, а ззаду «надзвиратель». До Ду-
ховного Училища було щонайменше півтора -
два кілометри, тим то вранці доводилося ста-
вати дуже рано. Хоч сторож у певний час уран-
ці й будив усіх голосним дзвоником, але най-
більше мороки з бурсачками щоранку мав «над-
звиратель», бо мусів по кілька разів підходити
до ліжок деяких упертих сплюхів, будити їх,
або й стягати з ліжка.

Хоч будинок бурси був і не такий вели-
кий, але її територія була величезна, на кілька
кварталів, обгорожена муром. При самій бур-
сі було невеличке подвір'я. Тут, крім основно-
го будинку бурси на один поверх із підвалом,

була одноповерхова хата для господині бурсі, хлівець при тій хаті, а далі одноповерховий будиночок — лікарня, а решта території, то був великий фруктовий сад, якого шкільна адміністрація здавала в аренду, і бурсачкам вхід до того саду під час дозрівання фруктів був заборонений. Там був сторож і лихі пси. Тільки очайдушним, промітним і дуже метким бурсачкам щастило іноді заскочити туди й схопити одно-два яблука, чи грушку, чи кілька сливок. І тільки вже після збору врожаю можна було ходити й бігати по цілій території саду. Коли це вже можна було, то бурсачки найперше накидалися на дерева, нишпорили по всіх гілках поміж листям і знаходили, бувало, чимало ще яблук, грушок та інших фруктів. І ось одного разу стався такий трагічний випадок. Учень 4-ої кляси Микола Лісецький, коли був високо на яблуні чи груші, обломився під ним гілляка й він полетів на землю головою вниз. Упавши він усією вагою свого тіла на простягнену праву руку, і йому кістка в лікті вискочила наверх. Я не міг підійти подивитися, бо все життя мав непоборну відразу до кривавих ран. А бурсачки, що бачили Миколу зразу, як він упав, кожний із них по своєму оповідав бачене, списуючи найдрібніші деталі. Його зразу взяли до лікарні й лікарям пощастило добре вилікувати йому руку.

За господиню бурси завжди була якась удова священика. За моїх часів була вдова-матушка Гулевич з багатьма дорослими дітьми — кількома хлопцями й дуже гарними дівчатами, що ще вчилися в єпархіальній дівочій школі.

Надійшов 1907 рік, я закінчив Духовне Училище й автоматично, без додаткових іспитів перейшов до Духовної Семінарії. А ще кілька років перед тим було так, що в Семінарії треба було складати додаткові, вступні іспити, а тоді обмежувалися випускними іспитами в Духовному Училищі.

6. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ

Восени 1907 року я вже був семінарист. Батько мені справив семінарську форму, — чорну тужурку з двома рядками білих гудзиків, з летицями на відкладному комірі, з такими самими гудзиками в горішніх їх кінцях, і до неї чорні штани «на випуск». Була ще парадна форма; то був закритий сюртук (мундир), також із двома рядами білих гудзиків і стоячим оксамитовим коміром, облямованим синім кантом. Але за чотири роки моого перебування в Семінарії парадної форми я не мав, бо то було утратне на кишеню. І на балі, що їх улаштовувала Семінарія, чи навіть дівочі середні школи, я ходив, маючи на собі тужурку; — не ставилося в обов'язок конче бути в парадній формі.

Духовне Училище я закінчив у числі перших учнів у першому розряді, тим то потрапив до 1-го відділу («отделения») 1-ої кляси Семінарії та прийняли на казенний рахунок («на казну») і через те перший рік я жив у головному будинку Семінарії, де були спальні для тих семінаристів, що були, як тоді називали, «на казні», і їdalня, де їх харчували.

Того року з чотирьох духовних училищ, що були в Подільській губернії — Кам'янець, Привороття, Тиврів і Тульчин — винятково набралося багато таких, що перейшли до Семінарії, і довелося поділити їх аж на три відділи.

Життя в Семінарії пішло зовсім по-інакшому проти Духовного Училища. Початківці-семінаристи — то були юнаки, які мали щонайменше по 14 - 15 років, а були й старші. Тут почулося більше волі, хоч так само були зареєстровані квартири, де повинні були оселятися ті семінаристи, які не брали собі місця в платному семінарському гуртожитку («общежитии»), що містився в окремому будинку тут таки при Семінарії. Ті квартири також вечорами відвідували помічники інспектора, але суворою було менше. Семінарська садиба була велика, займала два квартали та кругом була обгороджена муром заввишки десь близько 3 - 3½ аршини. На цій садибі, крім основного головного будинку із клясами, церквою, спальнями, єдальною й кухнею, були ще: ректорський будинок на два поверхи, де жили Ректор і семінарський економ, і була там велика заля для засідань педагогічної Ради («педагогического совета»); окремий одноповерховий будинок-лікарня на якихось із 10 ліжок і кімнат для служників, кухонного персоналу тощо; і окремий одноповерховий будинок для зразкової початкової школи, де семінаристи останніх кляс відбували педагогічну практику, бо, скінчивши Семінарію, вони набували права учителя початкових шкіл, поза всіма іншими правами, як бути священиком, або вступати до високої школи. У зразковій початковій

школі вчилися хлопці наокружних міщан, і вона мала окремого учителя, а законовчителем був семінарський духовник.

У південно-східній частині садиби був великий сад-парк, без фруктових дерев, а перед садом, на широкому майдані гімнастичне приладдя — драбина, трапеції тощо, де семінаристи самі собі відбували гімнастичні вправи, бо в програмі семінарського навчання гімнастики не було.

Як уже зазначалося, від дитинства я був мізерної конструкції й слабенького здоров'я. Таке воно було й тоді, коли я вже перейшов до Семінарії. Але вийшло так, як я вже раніше говорив, що коли я був у першій клясі й був «на казні», то тоді «на казні» був і мій старший брат Василь, і ми жили в одному, головному будинку Семінарії. А Василь був міцної структури; він захоплювався гімнастикою й систематично щоранку вставав за годину, а то й півтори, перед дзвінком, який будив уранці семінаристів, що були «на казні», і той час присвячував на різні гімнастичні вправи. Ото він вирішив і мене втягнути до такої роботи. Уставши вранці, він заходив до спальні, де я спав, і будив мене. А що мені не хотілося вставати, бож відомо, що передранковий сон найсолідший. то Василь на першій порі, можна сказати, силою стягав мене з ліжка й тягнув із собою на двір. Порядок наших вправ був такий: спочатку ми не поспішаючи обходили кругом саду-парку доріжкою, що йшла по-під муром, один або й два рази, потім той самий шлях ми покривали тричі вже бігцем, притиснувши руки в ліктях до грудей і нармально

дихаючи. Пробігши отак тричі кругом саду, і четвертий раз пройшовши нормальним кроком, ми виходили до гімнастичних приладів. Спочатку підносилися по драбині догори й униз. Брат — то міг уже кілька разів піднятися догори й спуститися долі на мускулах (м'язах), а я, почавши, більше, як на два, три, і відсили на чотири щаблі не міг піднести, і то назад спускався, уже випроставши руки. Але поступово й я набирався вправності і через місяців із зо два, зо три вже так само міг добре лазити по тій драбині. Після драбини ми переходили на трапеції, і тут я виробляв те, що показував мені брат. Так ми вправлялися й узимку, хіба що коли був великий мороз, то брат давав мені спокій і я блаженним сном досипав до самого дзвінка. На кінець першороку Семінарії я почувся вже ліпше й помітно зміцнів. А влітку, уже вдома на селі, я сумлінно виконав за Мюлером «Моя система» все, що та система приписувала, і від того часу зробився здоровим хлопцем, і все життя був міцний, як дуб; це допомогло мені перенести те, про що я матиму нагоду говорити далі, коли мова йтиме за революційні часи.

Наука в Семінарії йшла мені добре. До 2-ої кляси я перейшов першим учнем у своїй клясі. Треба сказати, що і в Духовному Училищі і в Семінарії щороку, після весняних, перевідних іспитів адміністрація складала так звані «розрядні списки» учнів. До 1-го розряду зараховували тих, що не мали жадної трійки, а тільки п'ятки й чвірки; решту учнів, що мали чвірки й трійки, або самі трійки, ставили до 2-го розряду, а далі вилісували тих, що поді-

ставали «переекзаменочки», зазначивши з яких дисциплін вони мають удруге складати іспити в кінці літа, перед початком навчання в новому шкільному році. І ті розрядні списки щоліта друкував журнальчик архирейської Консисторії «Епархиальные Ведомости». Із них кожний міг побачити, на якому місці він стоїть у науці.

За ректора Семінарії, коли я перейшов туди, був архимандрит Севастіян. Прізвища не знаю, та тоді ні кому й на думку не спадало дізнаватися про прізвище чи то архирея, чи архимандрита. Досить було імені. Архимандрит Севастіян був високий, ставний, дуже гарний, із гучним голосом, трохи «у ніс». Він провадив життя не дуже скромне, як на монаха. За ним упадали кам'янецькі дами, і дуже часто можна було бачити, як він своїм (семінарським) виїздом добрих коней перед вечером кудись виїздив із семінарського подвір'я, а куди він їздив, то була його особиста справа.

За ректора архимандрита Севастіяна варто сказате ще таке. У 5-ій класі два семінаристи — Столярський і Рудич вирішили ще бувши в Семінарії постригтися в монахи. Вони пішли заявити про це ректорові й дістати віднього благословення на такий крок. Розмова тривала довго, і архимандрит Севастіян відмовив їх від цього. Він післався на те, що то дуже серйозний крок і не треба поспішати з цим, щоб потім не шкодувати. Так ці два семінаристи й не постриглися тоді в монахи. А Столярський то й згодом не пішов у монахи; тільки Рудич постригся вже бувши в Духовній Ака-

демії. Пізніше, уже в революцію, він був єпископом у Проскурові на Подллю.

За мене архимандрит Севастіян недовго залишався ректором; його кудись забрали, можливо на висвяту в архієреї, а на його місце дали протоєрея о. Александра Зам'ятину. Він був невеликий на зрост, худий і подібний до вичавленої цитрини, із таким жовто-бліявим прозорим обличчям, що наче просвічувало. А дружину мав гарну й маленьку гарненьку дівчинку — доньку. Він був релігійний до фанатизму, і навіть до святенності («ханжества»). На літургії, під час співу «Тобі співаємо», він відступав від престола, падав на підлогу ниць, розкидав руки на боки, і так лежав, поки не кінчали співати тієї пісні божественної.

Як правило, у 5-ій і 6-ій богословських клясах «Священное Писание» викладав завжди ректор. І ось одного разу на лекції о. Александр Зам'ятин зазначив, що в тому, що люди почали літати літаками нічого дивного немає, що то вже не така новина, то не таке вже досягнення людського розуму, бо той приклад, що Ілля був узятий живим на небо, доводить, що то Боже діло, тим то, мовляв, «авіяція» відома й знана від давніх часів.

За інспектора Семінарії був Федоров із настовбурученими, але пишними вусами та пронизливими очима. Він був досить лихий з настори його інспекторська праця трохи скидалася на поліційну. Йому становило приємність несподівано піймати на чомусь семінариста, чи в театрі, куди не можна було ходити, чи несподівано прийти на якусь зареєстровану квартиру й піймати відсутного без дозволу семіна-

риста, або коли якогось семінариста не було в церкві під час служби, а він зауважив, то намагався зразу ж розшукати його. Так було одного разу й зо мною наприкінці другого року моєго птребування в Семінарії. У нас була велика зала з двома чималими грубами, що виступали від стіни. А двері були в першому кінці; коли, бувало, сісти чи стати за грубою, то тому, хто ввійде до залі, не видно нічого, — так наче нікого й нема. І ось одного разу я не пішов до церкви, а взяв собі книжку, сів за другою грубою й читаю. Коли раптом побачив, що на мене наставилися гострі очі Федорова — «авгура»; — його семінаристи між собою інакше не називали, як «авгур». Він так тихенько зайшов до залі й підійшов до мене, що я й не почув. Він настоював на Правлінні, щоб мене звільнити з Семінарії, і так рішуче натиснув, що Правління зробило таку ухвалу. А єпископ Серафім, що вже заступив був єпископа Парfenія, не затвердив звільнення й я залишився в Семінарії, відмігшись тільки трійкою за поведінку за рік. Не затверджено звільнення мабуть через те, що з наук я був перший учень у клясі.

Педагогічний склад Семінарії за моїх часів був дуже солідний. Абсолютно всі учителі були з високою освітою, не молоді, досвідчені педагоги. Вони, крім своєї, належної їм, платні, одержували додаткову якусь надбавку за «обрусение края», але крім звичайної російської мови у викладах та в розмові, нічого додаткового «для обрусения» ніхто з них не робив.

Найбільше боялися семінаристи двох учи-

телів, — грецької мови — Матфея Петровича Соколова й учителя математики та фізики — Івана Павловича Ястребцова.

I. П. Ястребцов ніколи не сварився, не кричав, не підвищував голосу, а разом із тим його дуже боялися. Самий його погляд, поверх пенсе, наганяв страху на семінаристів. Він був дуже вимогливий щодо відповідей, коли викликав на лекції, а разом із тим скупий на оцінки. Він повинен був добре упевнитися в тому, що учень постійно добре засвоює завдання й опанував добре ввесь пройдений матеріял, щоб, нарешті, поставити 4, і дуже рідко — 5. Був одного разу в нашій клясі такий випадок. Ястребцов викликав відповідати учня, що якраз не вивчив завдання, але був мас-так говорити експромтом багато, добре, хоч і не зовсім до ладу. Ото й тоді почав він щось говорити, фантазувати й зліплювати докути все, що він пам'ятав із фізики. Говорив добре, але все те нічого спільногого не мало із матеріалом, заданим на той день. Ястребцов ніколи не перебивав учня, а спокійно вислухував до кінця, поки той говорив. Ото й тим разом він уставився своїм пронизливим поглядом учня й слухав. А коли той скінчив, по короткій паузі, не відводячи очей з учня, промовив: «Это вам не философия, где говори, лишь бы непонятно было, это фи-зи-ка! Садитесь». I видно було, як його рука протягнула в журналі згори додолу виразну одиницю, або як тоді говорилося — колá.

Але коли I. П. Ястребцова тільки боялися, бо він був дуже суворий і вимогливий, але справедливий і доброї натури, то М. П. Соко-

това й ненавиділи, бо він був здатний зробити якусь пакість тишком-нишком. Йому скрутнувато прийшлося одного разу й за моїх часів, коли його семінаристи добре побили, таки в самому головному будинкові Семінарії, коли він тимчасово виконував обов'язки вартового помішника інспектора. Він розголосу не зробив про це, але незабаром відбувся з'їзд духівництва, то він туди вініс свою скаргу, вказавши навіть прізвища кількох семінаристів. Але тодішній правлячий єпископ Серафім, розслідувавши добре цю справу, визнав, що М. П. Соколов таки сам винен, і запропонував йому забрати свою скаргу назад, а надалі ліпше поводитися із семінаристами. І це з ним було вже не вперше. Іще під час революційного заворушення 1905 року його мало-мало не викинули семінаристи в каналізаційну трубу в семінарській убиральні. Дуже прόсився, плакав, віддавав свого дорого золотого годинника. Якийсь із присутніх семінаристів спинив виконання такого жорстокого присуду, і, зважаючи на те, що М. П. Соколов, хоч уж був не молодий, але мав набагато молодшу дружину й двоє малих іще дітей, його відпустили, не взявши й того золотого годинника, що його він пропонував. За цю пригоду він нікому не доказав, нікому не мстився, — вийшло шито-крито для обидвох сторін, і тільки глухо йшли перекази про це поміж семінаристами.

Згадані два учителі відзначалися ще тим, що майже нікому не ставили оцінки 5. Про Ястребцова вже говорилося, чому, а Соколов, так той не раз говорив: «Бог знає на п'ять, учитель на чотири, а учень може знати тільки

на три». Ліпші учні діставали з їхніх дисциплін «п'ять» тільки на іспиті, у комісії.

До речі буде тут таки сказати, що дочка М. П. Соколова, чистісінького росіяніна-москвина, Марія Матвіївна, тоді, 1905 року, малесенька ще дівчинка, йізніше виробилася на українську патріотку, вийшла заміж за українця-економіста Тодоса Дорошовича Недужого, і вже за большевиків працювала в Харкові в Інституті Шевченкознавства. Доля цієї родини дуже трагічна. У них була доня — Оксанка, що вже скінчила була середню школу. Коли, за Другої світової війни, німці зайняли Харків, Оксанка, розумна й жвава дівчинка, узялася до політичної української роботи й пристала не то до бандерівців, не то до мельниківців. На тому вона піймалася німцям і вони заарештували її разом із батьком. У фіналі її, тобто Оксанку, і її батька німці розстріляли, а Марія Матвіївна у в'язниці захворіла на тиф і померла. Вдома залишилася мати Марії Матвіївни, вдова по згаданому раніш Матвієві Петровичу Соколову. Довідавшись про долю дітей, вона можливо щось собі зробила, а формально було так, що захворіла й незабаром померла.

Філософію в Семінарії тоді викладав Николай Матвеєвич Смирнов — москвин. Якраз у час його перебування на посаді учителя філософії він захистив дисертацію на магістра на тему: «Христианство и социализм». Йому науковий ступінь присудили але одночасно справа повернулася так, що за ту дисертацію Святіший Синод домагався того, щоб Н. М. Смирнова віддати під суд. Через революцію до

суду не дійшло. Н. М. Смирнов був молодий, але серйозний і добрий педагог.

Основне богословіє в 4-ій клясі викладав Никанор Васильович Пограніцький, стара вже людина, з натури дуже добра, справедлива та ліберальних поглядів. За це начальство Семінарії його недолюблювало й мало намір усунути, — чекало тільки нагоди. А така нагода ніби трапилася, коли, здається 1908 чи 1909 року, приїхав до Кам'янця товариш Оберпрокурора Святішого Синоду Саблер. Тому Саблерові семінарське начальство й доповіло, що, мовляв, Н. В. Пограніцький уже старий, говорити невиразно, що через те семінаристи не можуть належно сприймати його викладів та засвоювати Основне Богословіє, а тому «для блага» його треба було б звільнити «на покой». Саблер зацікавився цим, вирішив перевірити це сам і пішов на лекцію Основного Богословія. Щоправда, Н. В. Пограніцький говорив дуже невиразно, у нього була дуже незадала дикція, і його було важко слухати, але коли уважно вслухатися, як він викладав дальший черговий матеріял, то можна було захоплюватися його викладами, — так він ясно й мальовничо говорив.

Семінаристи знали, що начальство недолюблює Пограніцького, і коли на його лекцію («урок») раптом увійшов Саблер, то всім стало ясно, що це «наступ» на нього (Пограніцького). Викликавши одного-двох (більше він не викликав на одній лекції), Н. В. Пограніцький почав пояснювати дальший матеріял. Кляса, здогадуючись у чому справа (бо Саблер твердо сидів і не збирався виходити), почала

уважно вслухуватися в те, що говорить Пограніцький. Коли він закінчив (а говорив хвилин із 20), тоді Саблер звернувся до одного учня, чи не міг би він переказати те, про що говорив учитель. Саблер потрапив на не поганого учня, і той добре почав переказувати. Прослухавши трохи, Саблер спинив його й запропонував другому учневі, а потім і третьому продовжувати. І ті два складно переповідали учителеве пояснення. Тоді Саблер звернувся до цілої кляси й запитав, чи всі добре зрозуміли лекцію. Почулося голосне ствердження й посипалися похвали на адресу Н. В. Пограніцького. Отже, маневр начальства не вдався й Н. В. Пограніцький і надалі залишився учителювати в Семінарії.

У мене за Н. В. Пограніцького залишилися особливо найприємніші й вдячні спогади. Коли я вже дійшов був до четвертої кляси й мав намір після цієї кляси, знехтувавши 5-ту й 6-ту, сuto богословські кляси, покинути Семінарію й піти до високої школи, він мене, можна сказати, урятував від «чвірки» за поведінку в атестаті, з якою мене збиралися випустити із Семінарії, бо це могло внести ускладнення при вступі до високої школи. Уже в четвертій класі він, знаючи, що я маю покидати Семінарію, попередив мене про намір начальства поставити мені 4 і порадив дуже пильнуватися, щоб до кінця року не мати ніяких зауважень. Я виконав його пораду й став зразковим учнем — ходив акуратно до церкви й носив семінарську форму, бо власне це й інкриміновано мені в колишній постанові Правління про звільнення, якого не затвердив єпископ Серафім: «за несо-

блудение семинарского устава и систематическое нехождение в церковь».

Пізніше дійшло до того, що коли під час випускних іспитів (для мене, бо для інших — перевідних) стало всім відомо, що я покидаю Семінарію, якось викликав мене до себе Ректор і почав умовляти не кидати Семінарії, обіцяючи після 6-ої класи післати мене «на казъонний кошт (рахунок — безплатний)» до Духовної Академії. Але з того нічого не вийшло, і я таки після 4-ої класи покинув Семінарію й вступив за конкурсом до Київського Політехнічного Інституту ім. імператора Олександра II.

З інших учителів можна було б хіба згадати ще за другого вчителя математики й фізики, грузина Пхаладзе та за вчителя співу, священика — молдованина Гредескула, але більшечерез ті семінарські курйози, пов'язані з їхніми іменами, аніж за їхні якісь видатні властивості. Учителя Пхаладзе семінаристи поміж собою інакше не називали, як «дирка», бо якось на лекції фізики, пояснюючи слово «пóра, пóри» сказав із грузинським акцентом: «ето такіє диркі». А молдованин, священик Гредескул був іще зовсім молодий, кінчив Кишинівську (Басарабія) Духовну Семінарію й мало був обізнаний з етнографією та життям решти території колишньої російської царської імперії. Одного разу на лекції співу він запитав одного учня, чи той грає на якомусь музичному струменті. А на лекціях деяких учителів так водилося в семінаристів, що на деякі сторонні запитання викликаному учневі зразу відповідало чимало голосів із місць цілої класи.

І ось, коли свящ. Гредескул запитав, чи той учень грає на якомусь музичному струменті, зразу заголосили з місця: «о! он играет на многих инструментах, — на гитаре, рояле, мандолине, волос..ке ...» — «А что это за инструмент воло...ка? — это ваш национальный инструмент?» — «Да, да... і наш і ваш...» — поспалися знову на це друге питання. Свящ. Гредескул, мабуть, збагнув, що тут щось не теє, почервонів і перестав допитуватися, і далі перейшов на питання зі співу.

Не можу не згадати й учителя історії Владимира Александровича Корниевского, що від семінаристів, які зле вчилися й мали «переекзаменовки» з історії, брав хабарі за те, що легко перепускав їх на «переекзаменовках» і не залишав на другий рік у тій самій класі. Найпростіший спосіб дати хабара був такий. Коли В. А. Корниевский приходив із комісією на іспит, то казав дати йому підручник історії. Тоді той, що почувався непевно, чи складе «переекзаменовку», зривався з місця й ніс йому свого підручника, заздалегідь вложивши в книжку асигнацію в 25 карбованців («рублей») так, щоб її внизу було трошки видно. Тоді В. А. Корниевский непомітно ту асигнацію перевозив до кишені, а тому семінаристові добра оцінка була забезпечена. А робилося це дуже просто; такому учневі Корниевский найперше давав легкі питання, але коли навіть на якесь із них учень не міг дати відповіді, то Корниевский дуже майстерно починав підказувати так, що тому залишалося тільки другорядними, мало значущими слова-

ми закінчувати речення, що їх проказував для відповіді сам Корниевский.

Були випадки, що промітніші «бурсаки» (то більше-менше була звичайна назва для семінаристів) обдурювали В. А. Корниевского, але то можна було робити тільки в третій клясі, де історія закінчувалася, і то був чималий ризик. Був такий випадок. Один семінарист, прізвище якого було на одну з перших літер і через те йому належало складати іспит мало не першим, уклав у конверт звичайний папір, трохи розмальовавши його кольоровими олівцями, і заклеїв. А коли комісія йшла до кляси, він на коридорі підійшов до Корниевского й сказав: «тут папа (батько — К. Т.) передал вам письмо» і непомітно дав йому того конверта, і таким чином за розмальованого папірця дістав перевідну до дальшої кляси оцінку.

Із тим В. А. Корниевским була одного разу гірша «історія». Він був захланий на гроші й часто, коли не було помішника інспектора, чи якийсь із них хворів, то він брався заступати його за додаткову платню. А коли він робився помішником інспектора, то семінаристам була чиста біда, — важко було встерегтися, щоб не попастися із чимсь проно зливому, хитрому й ретельному виконавцеві обов'язків — Корниевскому. Але були й семінаристи, хитріші за Корниевского. Був такий випадок. Якось Корниевский, бувши помішником інспектора, побачив у театрі одного семінариста, який замаскувався, що й важко було пізнати його, проте той пізнав, але не був зовсім певний у тому. А той семінарист жив у платному семінарському гуртожитку. Щоб переконатися, що

семінарист таки той самий, що про нього від думав, вирішив поїхати до гуртожитку й подивитися, чи є той там, у ліжку, бо була вже пізня пора й семінаристи мали вже спати. Вийшов, уявив візника й іде. А гуртожиток був зовсім близько, бо вистава йшла в Пушкінському Домі. Помічений семінарист тим часом причепився ззаду візнику й коли порівнялися вони з ріжком будинку «общежития», відчепився, переліз через мур, і поки Корнієвский дозволився на парадному вході, устиг зайти з подвір'я, роздягнувшись й ліг у ліжко. Корнієвский підійшов і бачить, що той спить. Зайшла, виходить, помилка, і він повернувся до театру. А тим часом і той семінарист швидко одягнувся знову та й до театру. Корнієвский бачить, що та людина є в театрі, притуляється й приходить до твердішого переконання, що то таки має бути той, за кого він думає. І повторює він удруге той самий рейс до гуртожитку, а семінарист так само іде з них, перелазить через мур, заходить до спальні й лягає в ліжко. Корнієвский підійшов і почав торкати його рукою, щоб твердо переконатися, що той самий спить. А той ніби спросоння став щось мурмотіти, та ще й до того вилаявся, що йому заважають спати. Корнієвский знову поїхав до театру й знову побачив те саме, бувши певним, що він таки не помилюється, але не міг зрозуміти, яка мана крутила ним. Пізніше це розкрилося, але за давністю не можна було вже накладати кари, тим більше, що не сам Корнієвский викрив це.

І ось коли тепер згадуєш це, то тільки

дивом дивуєшся, що то може виробляти молодість.

А одного разу таки добре дісталося В. А. Корниевскому. Змовилися кілька семінаристів вибити його. Один із них мав знайомого візника, позичив у нього візниковий виїзд і, знаючи, що Корниевский буде в театрі, а після театру завжди бере візника й іде додому, став, як візник, у такому місці, щоб легко було підіхнати, коли Корниевский вийде з театру й своїм пискливим голосом кликне: «Ізвозчик!». А тим часом решта змовників засіли в невеличкому чагарнику, зараз за містом, у видолинку, недалеко від Семінарії. Вийшло все, як за розкладом. Вийшов Корниевский із театру, гукнув візника, «візник» підіхав, той сів, сказав адресу, і «візник» везе. Проїхав повз Семінарію, а далі, трохи вище, треба було повернати ліворуч на «Училищную» вулицю, і повз Земську Управу іхати далі ще два квартали. Але «візник», доїхавши до «Училищной» вулиці, замість того, щоб звернути на неї, ударив по коневій погнав просто. А через три-чотири садиби й поле. За кілька хвилин Корниевский опинився в чагарнику. Накинули йому на голову мішок і почали молотити. Оббамбурили так, що він із місяць відлежувався, як ніби хворий. Це так само вийшло шито-крито.

Взагалі треба сказати, що Подільська Духовна Семінарія, як, можливо, й інші семінарії, була багата на всілякі комічні й кур'озні епізоди й пригоди. Те, що іноді цікавого й комічного траплялося в житті Семінарії, переказувалося й передавалося від покоління до дальшого покоління.

Був незадовго перед моїм вступом до Семінарії дуже старий уже вчитель богословських наук Багінський. Його семінаристи часто називали навіть у вічі «дедушка». Він був лагідний і добряк, звертався до всіх семінаристів, навіть 5-ої і 6-ої кляс, де деякі з них були вже «під добрим вусом», на «ти», і бувало, коли розсердиться, що учень не знає «урока» (завдання), спересердя каже: «Ти дурак, ти дурак... отець за тебе платит деньги, а ти не учишся, садись, я тебе поставлю единицу, чтоб ти знал, что значит не готовить урока». Тоді зчинявся неймовірний лемент цілої кляси: «Дедушка, что ви делаете, ви его совсем убьете; отець его бедный, мать вдова, а он круглий сирота, не ставте ему единицы, он виучит урок». Старенький Багінський був уже глухуватий і спіймав своїми вухами тільки останні слова, що він круглий сирота, і щоб не ставити йому одиниці, повторяв: «А... он круглый сирота! Вот видишь дурак, сирота, а не учишся... На етот раз я тебе ничего не поставлю, только смотри, чтобы виучил урок». Тоді той учень, прикинувшись «казанською сиротою», похнюплювався й сідав на своє місце.

Був іще колись недавно перед тим семінарист, що звався Вася Савицький. Він був «філософ» і нераз бувало прооказував, яку то велику користь дає газета: «Ото доброе пообідаєш, вып'еш філіжанку чаю і ляжеш на ліжко. Візьмеш газету, прочитаєш дві строчки й заснеш. А коли прокінешся, зовсім другий взгляд на вещі».

А то вже за моїх часів у старших клясах був семінарист Сінькевич. Коли бувало не зу-

стрінє його духовник Семінарії о. Григорій Кондрацький, то й запитає: «Ну, чуєте-маєте, як ваше кавалерство?». Сінькевичеві, нарешті, обридло було вислухувати щоразу те саме питання, і він якось, коли зустрівся з о. Григорієм і той знову запитав: «Ну, чуєте-маєте, як ваше кавалерство?» — відповів: «Так, як і ваше протоієрейство». А о. Григорій якраз очікував підвищення в протоієреї, але чомусь ця справа затягувалась і він не міг дочекатися того, коли нарешті він зробиться протоієреєм. Така Сінькевичева відповідь дуже обра-зила о. Григорія, і після цього, коли вони зустрічалися, то навіть і не віталися.

Коли б зібрали всі отакі епізоди й пригоди з семінарського життя, то напевно вийшов би великий гумористичний збірник, і не вигаданик анекдот, а правдивих картинок із життя.

Не вайво буде відзначити й таке з життя сецінаристів. За мене був такий короткий період, коли зайшла була мода на різні заклади. Брав на себе завдання виконати щось на заклад учень з моєї кляси Тарногродський. На моїх очах відбулися такі заклади. Тарногродський уявся одного разу з'їсти за раз 12 тістечок, другого разу — спожити за раз із чаєм один фунт цукру й третього разу — викурити цигарку, в якій замість тютюну набито в гільзу чай. Усе це він виконав і виграв заклади. Заклади, розуміється, як на бурсацьку кишенню, були невеликі, здебільшого 50 копійок, а деякі, то й 25 копійок. Ото тільки ту цигарку з чаєм він викурив, здається, за 75 копійок. Доля того Тарногродського сумна.

З погляду навчального, науки, що її здобували учні Семінарії, то треба сказати, що то була добра школа, але тільки в лінії гуманітарних наук. Семінаристи мали можливість діставати добрий розвиток. Постійні «сочинения», що їх давали на загадувані теми, як хатні роботи, пова клясним навчанням, з історії, літератури, священного писання, психології, логіки, філософії, основного богословія, починаючи з третьої кляси Духовного Училища, відповідно до програмових дисциплін, і впродовж цілого курсу Семінарії, сприяли цьому якнайлішче. Давалося тему, і учень повинен був самостійно її розробити й розвинути думку, заложену в темі.

Оті «сочинения» — призвичаювали учня думати, давали нагоду вправлятися у викладі своїх думок на папері, вишукувати по книжках потрібний матеріал до того. На кожну тему учитель призначав певний термін часу, яких два-три тижні. І ось таких «сочинений» учні писали по чотири-п'ять на рік, а то, можливо, і більше, бо з багатьох дисциплін їх давали по одному, а з деяких, як історія й література, обов'язково було по два на рік.

Згадані «сочинения», щоправда, мимоволі ліпшим учням правила за джерело заробітку, бо їм замовляли написати слабші учні. Такса була невисока: простіша тема 50 копійок, а

складніша 75 коп., і рідше 1 карбованець. Але то треба було вміти писати так, щоб учитель не пізnav, що то робота не того, хто підписався під нею. А були такі випадки, що семінаристи ловилися на тому. Бувало, що учитель навіть угадував, хто писав, — підкresлював деякі стилістичні вислови, чи слова, чи навіть просто однакові помилки в двох «сочиненнях» одного автора, — свого, і написаного замовником. І виходив справді незаперечний доказ. Тоді замовникові ставив «колá» (одиницю), а авторові знижував оцінку за його роботу й висловлював догану.

Я грішним ділом також підробляв на цьому, але мені, хвалити Бога, ніразу не трапилося, щоб учитель піймав. Ловилися здебільшого, а може навіть і виключно, у «сочиненнях» з літератури. Знавши замовника, його рівень розвитку, манеру говорити, специфічні його вислови, я так і писав його мовою, і виходило гладко, добре. Замовник діставав оцінку «три» й був дуже задоволений, а я одержував свою «зарплату» й також був задоволений.

Але ось одного разу з циклу тих «сочинень» трапилася з одним таким «сочиненiem» неймовірна, просто, можна сказати, фантастична пригода. Із нею пов'язаний той самий, уже згадуваний, учитель історії В. А. Корнєевский, що потрапив у дуже неприємну «історію». Треба зазначити, що поміж семінаристами кружляло переконання, що Корнєевский оцінює написані «сочинения» не за їх змістом, а за розміром. Що більше буде списано аркушів паверу, то й вища буде оцінка, аби пристойно були написані початок і кінець. На-

віть дехто припускав, що Корнєвський тільки читає початок та кінець, і коли багато аркушів списано, то в середину й не заглядає. Правда, на те були деякі симптоми, — звичайно в середній частині написаного «сочинения» майже ніколи не було жадних виправлень, а тільки в початковій і кінцевій його частинах. І ось одного разу один семінарист, твердо переконаний у цьому, засперечався з іншим, що так воно й є. А той інший не міг собі припустити, щоб так воно було. Дійшло до того, що вони побилися в заклад. Ale як довести, що В. А. Корнєвський не читає середини. Ото він, коли дано було тему з історії, добре її розробив і поділив пополовині; перша половина зайняла три-чотири аркуші, а другу частину помістив укінці, також на аркушів із три-чотири, а середину, на аркушів із десяток, виповнив, просто списавши з якоїсь книжки таке, що й не стосувалося теми. I навіть, важко повірити, але факт, у самій середині написав молитву «Отче наш...» Справа була дуже ризиковна, ale він так був певний, що В. А. Корнєвський не читає середини, що й не дуже хвилювався. A хотілося виграти заклад, що становив чималу суму. Через деякий час повернулись виправлені «сочинения», і на тому «сочинений» з «Отче наш...» була оцінка не то 4, не то 5. Заклад виграв.

Ця справа так була б непомітно й завмерла, коли б химерна доля не спричинилася до її викриття. Слід зазначити, що деякі виправлені «сочинения» треба було повернати назад учителеві, і вони зберігалися в архіві, як речевий доказ навчальної роботи Семінарії. I той

«твір» із «Отче наш...» десь спокійно спочивав собі на полиці архівної шафи. Але треба було приїхати до Кам'янця-Подільського товариществі обер-прокурора Святішого Синоду — Саблерові з інспекційним завданням. Отож він і був тоді на лекції Основного Богословія Н. В. Пограніцького, про що вже згадувалося раніше. А приїхав він не сам; із ним приїхали два чи три урядовці особливих доручень. Ото Саблер і засадив їх переглядати різні семінарські документи й матеріяли. І ось урядовець особливих доручень і наскочив на те страшне «сочинение» і показав Саблерові. Як там перевтравлювалася ця справа всередині, ніхто того не знає; про це могли б хіба розповісти тільки ректор і інспектор Семінарії, чи сам Корнієвський. Зважаючи, очевидно, на те, що В. А. Корнієвський був уже немолодий і давній учитель, і до того ж в очах начальства зразковий учитель, і мав високі ордени, то він дістав тільки догану «за проявленное нерадение (недбальство) по службе». А тому семінаристові, що подав був такий «твір», щоб не розголошувати такої скандалної історії, так і минулося щасливо. Його не зачепили, можливо, і через те, що тема була розроблена таки добре й цілком закінчена, коли б стулити початок і кінець, тим то й оцінка була правильна.

* * *

Окремо треба говорити про семінарський хор і духову оркестру. За той час, що я проходив науку в Семінарії, було дуже багато семінаристів із надзвичайно добрими голоса-

ми, і то різними — тенорами, альтами й навіть басами.

Окремо скажу про одного свого товариша на прізвище Палюк. Він був син коваля з одного із сіл з-під Кам'янця-Подільського. Його первісне, правдиве прізвище було — Палилюлька. А коли батько мав віддавати його до Духовного Училища, то переробив йому й прізвище на Палюк. Через добрий голос його зразу взяли до архирейського хору. Згодом у нього виробився чудовий тенор. Було так, що в архирейському хорі могли бути тільки учні Духовного Училища, а хто з них переходив уже до Семінарії, то автоматично вибував з архирейського хору. Із Палюком був виняток. Коли він перейшов до Семінарії, архирей Серафім своєю владою затримав його в своєму хорі та ще й призначив йому якусь місячну платню. Той Палюк не дуже добре вчився, то й у багатьох клясах, як тоді говорилося, «поласав», тобто сидів по два роки, тим то десь у другій і третій клясі Семінарії він був уже юнаком «під вусом», а що мав чудового тенора, то навіть виступав «соло» у Народному Домі в концертах. Він був відомий на цілій Кам'янець. Жадні балі в середніх школах не обходилися без Палюкових співів у художніх їх частинах. Його слава так розрослася, що часто запрошували його й до багатших приватних домів на хатні художні вечірки. Майбутність віщувала Палюкові безперечну кар'єру оперового співака. Але доля закерувала по іншому. З початком Першої світової війни його забрано до війська, за короткий час через військову школу він зробив-

ся офіцером, пішов на війну, а незабаром і був забитий.

Так ось далі про семінарський хор і оркестру. Крім чудових голосів, тоді серед семінаристів виявилися два великі таланти, для диригування хором — Бесядовського та духовою оркестрою, як капельмайстер, Ілліч (таке прізвище). Вони створили із хору й оркестри справжні шедеври. Семінарська церква притягала до себе під час Божих Служб силу-силенну сторонніх людей з міста, що виповнювали ввесь коридор на третьому поверсі, де була церква, і сходи мало не до самого первого поверху. Без семінарського хору й оркестри також не обходилися жадні балі в їх художніх частинах. Через їхню досконалу організацію й художнє виконання їм навіть архірей дав дозвіл давати платні концерти в Пушкінському Народному Домі. Гроші, розуміється, брали семінарське начальство, але беззаперечно видавало їх Бесядовському й Іллічеві, коли треба було щось купити для хору чи оркестри. Решта зароблених грошей ішла на допомогу біднішим семінаристам на книжки й одяг.

Духова семінарська оркестра конкурувала з військовою духовою оркестрою, капельмайстром якої був якийсь зрусифікований німець Гофман. Та військова частина, де відбувалися проби (тоді називалися — «сигравки») її оркестри, містилася в касарнях недалеко від будинку Семінарії. Одного разу Гофман дістав якусь музичну новинку для оркестри ще в рукопису. Ілліч попросив Гофмана дати йому переписати ту річ, але той відмовив йому, га-

даючи першим заграти її на якомусь черговому концерті й здивувати слухачів. Тоді Ілліч і Бесядовський, озброївшись олівцями й папером, сідали під муром касарні, коли відбувалися проби, і списували ту річ «з натури». Через якийсь час вони, зоркеструвавши її, вигладили, розучили й заграли на своєму черговому концерті ще перед тим, як Гофман тільки збирався заграти. Відбувся надзвичайний фурор. Гофман здивувався дуже, але не було ради; він став перед фактом. А довідавшись, як воно все це зробилося, визнав себе переможеним.

Одного року Ілліч і Бесядовський, — це було в четвертій, або в п'ятій класі, — зійшлися разом в одній класі. Бесядовський гірше вчився ЙІлліч його нагнав. На казну, тобто на безоплатне утримання, приймали до головного будинку Семінарії бідних семінаристів, сиріт, або синів священиків, що мали багато дітей, але всі вони повинні були добре вчитися. Ілліч і Бесядовський становили виняток. Вони були бідаки, але зле вчилися, і не зважаючи на це, завдяки їхнім музичним здібностям їх увесь час тримали на казні. В їхній класі завжди стояла фізгармонія, а в семінарській залі — рояль. Після півдесятої години вечора, коли семінаристи, після вечірньої молитви в церкві, лягали спати, Ілліч і Бесядовський завжди, сидячи чи біля фізгармонії чи біля рояля, щось собі підбираючи, неголосно награвали. Їхнє становище в Семінарії, через їхні здібності, було дуже тверде, і їм багато чого прощалося, і те, що зле вчилися, і таке, що іншим могло навіть потягнути за со-

бою звільнення із Семінарії. Був такий випадок, пов'язаний із знаним уже нам із попереднього викладу учителем історії В. А. Кірнієвським, коли той виконував обов'язки помішника інспектора. Якось уже після одинадцятої години вечора Бесядовський усе сидів біля фізгармонії та щось собі потихеньку підбирав. Кілька разів заглядав Корнієвський до кляси та гнав його спати. Бесядовський не зважав на це, і далі укладав собі якусь музичну річ. І ось коли, не знати вже який раз, Корнієвський заскочив до кляси, розкричався й рішуче вимагав, щоб Бесядовський ішов спати, той зірвався з місця й погнав Корнієвського, вилаявши по-матірному. Сталося щось нечуване в житті, мабуть, усіх Семінарій, які тільки були тоді в Російській Імперії. Корнієвський, як ошпарений вискочив із кляси й, не зважаючи на пізню пору, побіг зразу до Ректора, мабуть, розбудив його, щоб доповісти про таку зухвалість Бесядовського. І ось, не зважаючи на такий страшний злочин, Бесядовському поставили тільки трійку (3) за поведінку. Коли б був тоді вже за Ректора прот. о. Зам'ятин, то напевно Бесядовський полетів би із Семінарії, та ще й із «вовчим» білетом. Але то було ще за архимандрита Севастіяна, який дуже кохався у співах і музиці, і дуже дорожив тими двома талантами.

г) ЗАНЕПАДНИЦТВО

Треба відзначити, що після революції 1905 року, коли настала Столипінська реакція, інтелігенцію, а особливо молодь середніх шкіл

охопило духове занепадництво, і дуже поширились самогубства. У роках 1907 - 1909 наче якась пошестъ зайдла на них; дуже багато учнів накладали на себе руки. В одному тільки Кам'янці за цей час я пам'ятаю щось близько десятка самогубств — семінаристів, гімназистів, техніків і інших. Накладали на себе руки іноді, здавалося, без особливих на то видних причин. У самій Семінарії, за час моого перебування в ній, повішалося й отруїлося щось із п'ятьо семінаристів.

Найбільший слід у моїй пам'яті залишила смерть мого клясного товариша, Костянтина Волінецького, що отруївся карболовою кислотою. То був розумний, здібний, розвинений і культурний хлопець, але дуже негарний з обличчя, у спадщині мав сухоти, був дуже худий, слабосилій і до того всього страшний зайка. Він не міг говорити, бо для кожного слова, щоб його вимовити, треба було йому вжити великого зусилля й багато часу. Він майже ніколи не розмовляв, а тільки ввесь час читав книжки. Навіть із таких дисциплін, як історія, література тощо, він відповідав, тільки пишучи на дошці відповіді на загадувані запитання від учителя. Проте, досить було йому написати кілька речень, як учитель ставив йому 4 або 5. Гірше давалася йому математика. Отруївся він восени на початку навчального 1909 року.

За царських часів самогубців не ховали за церковним обрядом, а, поклавши в труну, вивозили й закопували поза огорожею цвинтаря — гробовища.

Тим часом улітку того самого року 1909-го

сталася така подія. В єпископа Серафіма, згадуваного раніш, була одна дочка. Вона покохалася з одним офіцером царської армії й хотіла вийти за нього заміж. А тоді вважалося за недобре, щоб донька духовної особи, а тим більше донька єпископа та віддавалася за військовика, і єпископ Серафім необачно не дав згоди на шлюб доньки із офіцером. А вона тоді й отруїлася. Її поховали за всіма церковними правилами, і навіть сам єпископ Серафім узяв участь у похоронах.

А тут через якийсь місяць отруївся й К. Волінецький. І ось тоді відбувся на очах семінаристів перший правдивий похорон семінариста-самогубця. Ховав його сам єпископ Серафім, і наказав у день похорон не провадити навчання, а дати змогу всім семінаристам бути на похоронах. То був надзвичайний похорон; похоронна процесія з хоругвами й образами поволі посувалася від головного будинку Семінарії, після заупокійної архірейської служби Божої в семінарській церкві, до цвинтаря, стягнувши дуже багато міської людності. Перед труною йшов єпископ Серафім із духівництвом; ректор о. Зам'ятин, духовник Семінарії, два священики з міських церков і архірейський протодиякон. Перед ними семінарський хор у повному складі, а за труною єдиний родич покійника, його рідний брат — священик, також дуже худий і очевидно сухотний, а далі вся семінарія із сторонніми людьми. Хор співав знаменито — мелодійно, а похоронне «Святий Боже» із такою силою, що чути було на ввесь невеликий Кам'янець. У цвинтарній церкві в кінці похоронної відпра-

ви промову виголосив єпископ Серафім, при чому таку чудову й чулу, що всі люди плакали. Він дуже влучно схарактеризував той час, деякі негативні сторони тодішнього життя, прояви духовного занепадництва, виставивши самого покійника й інших, що накладали на себе руки тоді, як жертв часу.

К. Волінецький, 17-річний хлопець, перед тим, як випити карболову кислоту, написав чимало персональних листів, а одного загального до всіх. У ньому він по-філософському змалював свою фізичну нікчемність, як хворобу людини, непотрібної для суспільства, що він, через свої фізичні властивості, не може бути корисним у житті, бо для суспільства потрібні тільки здорові люди. Того листа й поклав єпископ Серафім в основу своєї надгробної промови, майстерно розвинувши думки, у ньому висловлені, і довівши неслухність їх із погляду Божого Провидіння, бо покійник був розумною й здібною людиною, а тому й був би корисний.

Через місяць, чи півтора Семінарія мала чергову втрату; повішався в семінарському саду учень іншої кляси, прізвища якого не пам'ятаю, але цей випадок мені добре пам'ятний, бо під час своїх ранішніх гімнастичних вправ, коли оббігав навколо саду, я перший його побачив. Я мало не зімлів, побачивши на дереві вішальника, але, напруживши всю силу, все ж таки вибіг із саду, гукнув когось і сказав, що сталося. Кали побігли до вішальника люди, то побачили таку картину: на одній гілляці висіла акуратно повішена тужурка, долі при стовбурі дерева рядом стояли кальоші, а на дру-

тій гілляці висів уже мертвий, навіть трохи посинілій, покійник, і під ним перекинута табуретка та поруч табуретки пляшечка з невживитою отрутою (карболова кислота). Його так само ховали за церковним обрядом, але похорон відправляв тільки один духівник Семінарії із семінарським хором. У день похорон навчання в Семінарії також не було.

Був і такий випадок у Кам'янці-Подільському. Гімназистка Валя Урсул, дочка досить визначного урядовця Контрольної Палати (так називалася губерніяльна установа Державного Контролю), яку я добре знат, бо нераз відбував із нею прогулянки на влаштовуваних гуляннях на міському бульварі, також вирішила накласти на себе руки, вибравши для того стрімку скелю на тому самому бульварі. Причина до самогубства в неї була дуже примітивна, уже, можна сказати, не пов'язана із духовим занепадництвом. Вона не склала була якогось іспиту, і в розpacu вирішила уникнути встиду й неприємних переживань, зробивши скік у небуття зі стрімкої скелі. Але фінал вийшов дивовижний і фантастичний. Унизу під скелею, понад річкою Смотричем, жило кам'янецьке міщанство в маленьких, стареньких хатах. І ось Валя Урсул, скочивши зі скелі, потрапила саме на одну із тих хаток, пробила трухляве покриття даху й опинилася в якомусь лахмітті, що його господарі тієї хатки тримали на горищі. Стеля витримала натиск худенької сімнадцятирічної гімназисточки, але добре таки облутилася в хаті й добре вигнулася. Коли прискочили до Валі Урсул на горище, то виявилося, що вона була жива, тільки подря-

пана трухлявими дахівками покриття. Відвезли її зразу до лікарні, а на другий день батьки забрали додому, ніде не пошкоджену. Отже, вона найлася тільки страху. Незабаром знову можна було бачити веселу дзигувату гімназистку Валю Урсул.

Згадую цей випадок саме через його незвичайний кінець, бо коли я ще був у Духовному Училищі й переходив якось через Новий міст, то на моїх очах, тільки тоді по другий бік мосту, також кинулася була зі скелі якась жінка, але потрапила вона на великий камінь і від неї справді, як кажуть, залишилося тільки мокре місце. Цей випадок трапився навесні перед самим моїм від'їздом додому після іспитів. Він справив на мене болюче враження. Уже вдома, у перших таки днях, якось по обіді я заснув і мені приснився страшний сон; я почав дуже кричати. Збіглися всі й заходилися мене заспокоювати. І як воно дивно було: я чув і бачив усіх, і так наче не спав уже, але все ще був в обіймах того сну й не міг перестати кричати. Довго біля мене заходжувалися, а мама ввесь час мене тримала, аж поки, нарешті, я не заспокоївся. Той сон я й досі добре пам'ятаю й уявляю собі, а переказати його не можу. Він мене довгі роки переслідував, але вже обходилося без крику. Навіть уже в дорослому віці, іноді навіть удень, коли я не спав, він раптом опановував мене, але переказати його все ж таки не можу; — щось воно було пов'язане з відривом від землі, і я потрапляв у якусь неземну матерію, що з невірною швидкістю кулясто поширювалась, і я в ній відлітав від землі.

А тоді вдома, коли я заспокоївся й оповів, що бачив, як якась жінка кинулася зі скелі й на моїх очах забилася, то й пов'язали той мій сон і крик із тим враженням, що його спровокував на мене той випадок.

д) РЕПЕТИЦІЇ

Я майже кожного року не ціле літо проводив у батьків на селі, бо їздив на місяць, півтора до когось на репетиції, щоб заробити трохи грошей. Після весняних іспитів 1909 року я перейшов був до третьої кляси й збирався вже їхати додому, як підійшов до мене товариш Леонід Бачинський, що мав дві «перекзаменовки» (одну з математики), і попросив мене приїхати до нього й підготувати до них. Я дав згоду й поїхав до батьків. Через якийсь час одержав переказом гроші на дорогоу й поїхав до села Розношинець, Балтського повіту, до священика Олександра Бачинського, що був удівець, а мав п'ятеро дочок і отого одного сина Леоніда, з яким мав він великий клопіт, бо зле вчився. І справді я вперше побачив, які бувають нездібні й тупі учні. Два місяці я намагався втovкмати йому немудру програму другої кляси з альгебри (а він уже просидів у цій клясі два роки), і наслідки були жалюгідні. До того всього він був такий страхолуд, що коли виходив на іспит, то тоді наче хтось, стукнувши його по голові, вибивав із неї рештки й того, що він знов. Іншого нічого не залишалося, як їхати все ж таки до Кам'янця. Батько його попросив, щоб і я поїхав із ним, то може зо мною він буде сміливі-

ший, і якось може складе «переекзаменовки». Я поїхав. У дорозі мені спала думка ризикути й піти перед іспитом до учителя математики, згадуваного вже раніше, Івана Повловича Ястребцова й попросити, щоб той був милостивий до Леоніда Бачинського. Плян був утопічний, бо І. П. Ястребцов був дуже суверій, але іншої ради не було. Я більше покладав надії на те, що він до мене добре ставився, як до учня, що був у нього на першому рахунку, бо завжди з математики мав п'ятку. Потерпаючи за наслідки такої візити, я наважився й пішов. І. П. Ястребцов, хоч то ще й далеко було, але знов уже, що я збираюся після 4-ої кляси покинути Семінарію та йти до високої школи, тим то я почав «рубати» зразу, без будьяких передмов, приблизно в такому дусі: «для чого такій людині, як Леонід Бачинський, математика? Він аби «переліз» оту Семінарію, сяде в якомусь селі попом і що він робитиме з тією математикою, коли б навіть і добре її засвоїв у Семінарії? Інша справа з такими, як я, що претендують на високу школу. Ось до таких учнів оправді повинні бути суворі вимоги». І. П. Ястребцов урешті сказав мені, що він «побачить». Я вийшов задоволений, бо розумів, що оте «побачить» рівнозначне тому, що пропустить отого Льоньку-невдаху. Так воно й вийшло; Льонька з бідою «переліз» до 3-ої кляси, але не «переліз» через цілу Подільську Семінарію. У третій класі він знову залишився на другий рік, а через рік, коли я вийшов із Семінарії й готувався до конкурсних іспитів до Політехніки, його все ж таки звільнили й батько улаштував його в Се-

мінарію десь на Кавказі. Але чи закінчив він
ї там, не знаю.

До речі буде сказати тут, що в священика Олександра Бачинського жила тоді його мати, рідна сестра нашого українського письменника Анатоля Свідницького, відомого з його повісті «Люборацькі». Я пробував дещо розпитати її про письменника, але мало що вийшло з того. Вона сама була неписьменна, хоч чоловік її, тобто батько свящ. О. Бачинського, був дияконом. Тим то й мало що можна було взяти з неї. У тому, що вона була неписьменна, нічого дивного немає, бо за старих часів, тобто в XIX столітті, багато священиків і дияконів були малограмотні, а їхні дружини, то й зовсім неписьменні. Та навіть за моїх часів дружина згаданого вже свящ. Олександра Козловського, мати Всеволода Александровича Козловського, що за нього я вже розповів раніше, і що був за Першої світової війни секретарем Союзу Визволення України, матушка Євлампія Федорівна була також зовсім неписьменна, але те мало хто знав, так вона вміла себе тримати й справляла враження милої культурної людини-жінки.

Зазначу ще, що я здружиуся з родиною свящ. О. Бачинського, а через нього й з родиною його рідної сестри, що була за священиком о. Іваном Говіцьким у селі Луканівці того самого Балтського повіту. Упродовж часу до закінчення 4-ої класи Семінарії між іншими репетиціями я ввесь час також допомагав учитися й синові о. Івана Говіцького — Сашкові, що йшов двома класами нижче від мене. Закроювалося на те, що одна з дочок свящ. О.

Бачинського, Зіна, мала стати моєю дружиною, але пізніше обставини склалися так, що я одружився з іншою.

* * *

Наука в Семінарії мені давалася легко й я весь час ішов першим учнем, але через поведінку в третій і четвертій класі мене понизили в розрядних списках на друге місце, але в першому розряді. Досить сказати, що в мене і в третій і в четвертій класі були п'ятки і тільки дві чвірки, а в першого учня в розрядних списках, Михайла Соколова, були чвірки і тільки дві п'ятки.

Коли я був у другій класі, я жив на квартирі Білінської, недалеко від семінарії. Нас було там 10 душ із різних класів, більше із старших і менше з молодших, тобто з 1-ої класи. З моєї класи я один. Із старших був, між іншим, Іван Павловський, пізніше, уже в тридцятих роках короткий час, митрополит Української Автокефальної Православної Церкви.

Майже всі семінаристи між собою розмовляли українською мовою. Рідко хто тримався російської мови в приватному житті.

З'їхавшись після літніх вакацій, на якийсь час семінаристи мали для оповідань багатоцій матеріял із своїх вражень за вакаційний час чи тих подій, що відбувались у тій чи тій місцевості.

Один товариш розповів одного разу такий випадок із судової практики в його повітовому місті — Гайсині. Окружний суд судив селянина Вільчинського, що вкрав телицю. А за присяжного засідателя був селянин з того

самого села Сидір Мельник. За таку крадіжку за законом належалося три роки в'язниці. Щоб не мати пізніше клопоту чи навіть якоїсь помсти від Вільчинського, Сидір Мельник попросив суддю Горчакова, щоб той звільнив його від обов'язків присяжного на час цієї судової справи. Але голова суду Горчаков запевнив Сидора Мельника, що все буде гаразд і що йому нема потреби відмовлятися. Суд почався. Горчаков каже підсудному: «Отут серед присяжних є селянин з твоєго села. Він дуже просив мене за тебе і сказав, що то сталося в тебе випадково, що ти чесний чоловік і більше не будеш красти. Тобі треба було б дати за законом три роки тюрми, але я зважив прохання селянина з твоєго села й дам тобі тільки 9 місяців, але щоб ти більше не крав. Вільчинський відсидів чимало часу ще перед судом, то зарахувавши йому той час, його не забаром і випустили на волю. І ось якось увечері приходить отой Вільчинський до Сидора Мельника, упав йому в ноги й почав дякувати. А Сидір Мельник був заможний господар, що мав на своєму господарстві й наймита. Знайдучи, що Вільчинський злідар і що в нього тепер нічого нема, сказав наймитові запрягти коні й відвезти йому борошна, картоплі, сала, буряків та іншої городини, а самому Вільчинському сказав: «Завтра скажу завезти тобі фіру соломи, щоб мав чим палити, але щоб більше ти ніколи нічого не крав». І від того часу Вільчинський справді зробився чесним роботящим селянином.

А взагалі треба сказати, що за моє життя, іще за царських часів відбувалося два гуч-

них судових процеси. Один у Кам'янець-Подільському, над полковником Мордвиновим, офіцером царського війська прикордонної створожі, а другий над жидом Бейлісом у Києві 1913 року. Про цей другий, київський процес я матиму нагоду говорити пізніше, а про перший коротко розповім тепер. Полковник Мордвинов, ще зовсім молода людина, був дуже гарний з вигляду, дотепний, веселий у товаристві, був, як тоді говорилося, «душою товариства». Коло його міли жінки. Він багата людина, жив широко і використовував кожну нагоду на своєму життєвому шляху. А його дружина хоч також дуже гарна жінка, була тихої вдачі й любила спокійне, тісніше родинне життя. Тим то Мордвинов здебільшого бував у товаристві без дружини. Одного разу, повернувшись додому, він зайшов у суперечку з дружиною та в роздратованні вихопив револьвер і застрілив її. У них була дитина — дівчинка років із 4 - 5. Через якийсь час його судив Окружний суд у Кам'янець-Подільському. На цей процес з'їжалося чимало видатніших адвокатів з Петербургу, Москви та Києва. На цьому процесі серед глядачів був мій батько. Він оповідав, що Мордвинов у останньому свому слові підсудного раптом заявив, що він відмовляється від оборонців, а буде сам себе обороняти, бо оборонці не можуть знати тої внутрішньої психологічної підстави, що призвела його до заподіянного злочину. І ось, коли прийшло до того, йому суд знову дав слово. Його промова була блискуча; він говорив годин із шість, а то може й більше. Усі слухали його, притамувавши дихання із

захопленням і з неослабною увагою. Його промова була така переконлива, що створювалося враження, і багато хто був певний, що після такої промови підсудного присяжні складуть йому вилучальний вередикт. І тільки через те, що Мордвинов своїми походеньками багато кому з видатніших людей в'ївся в печінки, приояжні сказали: «винен і не заслуговує на побажливість». І суд присудив Мордвинову 4 роки каторги. А царська каторга була страшна, і розпещений життям аристократ Мордвинов міг витримати її тільки півтора чи два роки і там, на каторзі, у Сибіру, помер.

* * *

Восени 1910 року єпископ Серафім надував поїхати на прощу до Почаєва, Волинської губернії, приблизно 180 - 190 верст, а назад із Почаєва до Кам'янця покрити всю відстань пішки. Порядок його походу мав бути такий. З усіх сіл, що були на дорозі, якою мав проходити єпископ Серафім, а також з тих сіл, що були збоку, недалеко від тієї дороги, священики повинні були з хресним ходом його зустрічати, виголошуючи при зустрічі привітальні промови, і провожати до половини дороги до дільшого села. Там його зустрічав з хресним ходом священик із того села, провожав його до себе, гостив його обідом чи вечерею і, якщо вже було пізно увечері, давав йому нічліг, а на другий день провожав до половини дороги до дільшого села, де зустрічав його священик того села. І так ішло від села до села, і все з хресними ходами. До нашого села єпископ Серафім мав надійти з півночі від

села Сарнова — наша волость, де урядував волоський старшина. Але на половині дороги було ще збоку, за одну версту від основної дороги, село Видава, парафія священика о. Леонтія Зюбрицького. З його сином Миколою, що був у 6-ій клясі, а я в 4-ій, якраз у той час, а то була рання осінь, жив разом на одній квартирі в Кам'янці. Подорож єпископа Серафіма була розписана заздалегідь і надрукований маршрут був розісланий усім священикам, що мали його зустрічати й вітати. Якось Микола Зюбрицький каже: «Батько просить написати йому привітальну промову для зустрічі єпископа Серафіма, а я не знаю, що писати». «Ну, сідай і пиши», кажу йому, «я тобі прокажу». За якийсь час промова на п'ять-шість хвилин була готова, і він відіслав її своєму батькові. Взагалі треба сказати, що здебільшого наокружні священики, хоч і з семінарською освітою, а деякі й без неї, були слабенькі і скласти хоч би й коротеньку промову їм було не під силу. Мій батько був з духовно академічною освітою, визначався серед них і правив їм за авторитет, але в службовій лінії через неблагонадійність не мав ходу. Роки 1909 - 1910 — то якраз був такий час, коли на західному Поділлі, де що не село були пани чи посесори католики, а на п'ять-шість сіл католицький костел, дуже поширився був перехід селян на католицтво та на євангеликів. Поширилася, як тоді говорили, «штунда». Батько при зустрічі єпископа Серафіма для промови взяв саме цю тему, пояснюючи успіх католицтва й штунди тим, що священики не мають права проповідувати зрозумілою селянам їхньою мовою, а

ксьондзи, що належать до легалізованої польської нації, можуть це робити, і замість польської — беруть місцеву українську мову. Батькова промова забрала тоді понад годину часу й своєю сміливістю дуже здивувала присутніх священиків із села Сарнова о. В. Громова та згадуваного вже о. Леонтія Зюбрицького. Вона таки добре помучила єпископа Серафіма, але він прослухав її дуже уважно й спокійно. Вона, можна сказати, наполовину була українська, бо пересипана різними українськими цитатами, приповідками й приказками. Пізніше, через благочинного, єпископ Серафім кілька разів домагався того, щоб батько дав йому цю промову на письмі, але батько, не знаючи справжніх намірів єпископа, під різними приводами й мотивами так і не дав її. Найбільше батько посилився на те, що ту свою промову він виголосив експромтом і через те, як би він її не написав, вона не може мати того самого вигляду, і не може бути ідентичною з тим, що він тоді говорив.

Батько, виступивши тоді з привітальною промовою перед єпископом Серафімом, був заохочений приємним переживанням від свого виступу на диспуті з ксьондзом католицького костелу в присілку до сусіднього села Куманова — Вигнанці. Треба сказати, що той ксьондз, енергійний і дуже ревний поляк-католик, розвинув був своєю діяльністю й промовами, не перебираючи засобами, шалену акцію й намовляв селян переходити на католицтво. Він знеславлював православних священиків, православну віру, доводячи перевагу ка-

толицтва. Це викликало батькову протидію, і батько не тільки в своєму селі, а й у сусідніх селах, використовуючи храмові свята в них, чи якісь інші окazії, виступав із проповідями українською мовою (а батько після 1905 року проповіді виголошував тільки українською мовою) і ставав на захист православної віри, розбиваючи ксьондзову аргументацію в його «казаннях». Зміст ксьондзових казань переказували батькові селяни, що відвідували з цікавості костел, бувши заохоченими до того сусідами, уже завороженими ксьондзовими промовами (казаннями), в яких він у чималій мірі, щоб ліпше його розуміли селяни, послуговувався українською мовою. І от якось батько дістав виклик від того ксьондза на прилюдний диспут, сподіваючись знеславити «схизматицького попа» при людях. Батько прийняв виклик і в призначений час поїхав на Вигнанку, де мав відбутися диспут. Народу зібралося багато місцевого, а також і з нашого села, бо батько оголосив своїм селянам у церкві. Наслідки диспуту вийшли не на користь ксьондзові; — схвалальні голоси селян ввесь час були скеровані на батькову адресу. Ксьондз говорив і польською мовою й українською, а в складніших питаннях тільки польською. Але батько ввесь час, беручи слово, спочатку переказував українською мовою те, що сказав ксьондз, а тоді вже відповідав, чи власне казав своє проти того, що сказав ксьондз. Тоді селянам і те і те було зрозуміле. Після диспуту незабаром почався відворотний рух, — чимало людей назад поверталося на православіє. Цю подію й використав батько в промові перед єпископом

Серафімом, підкресливши при тому, яку силу має рідне слово для народу.

Пізніше місцеві посесори, ополячені українці Волянський і Савицький, з якими батько був у дружніх стосунках, переказували (оповідали), як паткував Ксьондз і все тільки із здивованням промовляв: «і гдзє тен поп учил сен?» Дивного в тому нічого не було. Ксьондз був не старий і очевидно звик бачити православних священиків, не дуже вправлених у богословських питаннях, а тут він насکочив на батька, що мав академічну науку.

Після батькової промови на побію єпископ Серафім із процесією зайшов до нашого села Немиринець. Моя мама, знавши, що архірей ніби повинен їсти пісне (а можливо, що тоді й був якийсь піст) заготовила риби й почала була того дня варити рибну юшку. Коли юшка була готова, вона побачила, що юшка юшкою — несмачна. Тоді нашвидку зарізала курку, обпатрала та й укинула її в ту юшку. Курка трохи поварилася й мама витягнула її. Цю юшку єпископ Серафім ів, дуже смакував і вихваляв маму, як добру кулінарку. І пізніше, де б він не бував, завжди згадував, що він нігде такого смачного «рибного супу» не ів, як у селі Немиринцях.

* * *

Надійшло літо 1911 рому, — я закінчив 4 класи Семінарії і в місяці серпні мав їхати на конкурсні іспити до Київського Політехнічного Інституту. Мене чекала неабияка подія. Коли б було покластися тільки на семінарську науку з фізики й математики, то я, певна річ,

не склав би іспитів, бо був би зовсім не підготований до них. У Семінарії тригонометрії ми й не нюхали, а з фізики, для якої присвячувався тільки один рік — 4-та кляса, ми пройшли тільки половину. Таке саме було з альгеброю й геометрією. Правда, іще в Семінарії я старався більше вивчати, аніж то офіційно вимагалося за програмою, проте ще багато залишалося доповнювати. Заздалегідь озброївшись потрібними книжками, я, приїхавши додому, зразу засів до них. Два місяці для молодої людини, то великий час, — можна багато зробити. Але, як на лихо, стався мені трагічний випадок, що міг потягнути за собою не так правну відповіальність, як тяжкі моральні переживання. Була возовиця, звозили збіжжя з полів після жнив. Возив це збіжжя нам також і наш хуторянин з церковного хутора, близький до батька, хороший і чесний селянин, на прізвище Карпо Судома. Було надвечір; йому конче треба було того дня щось собі привезти зо свого поля, то він і відпросився в батька раніше поїхати на своє поле. Батько, розуміється, не заперечував. А я тоді, відірвавшись від книжки передихнути, вийшов був собі на тік, і батько сказав мені почастувати Карпа Судому чаркою горілки. І ось я, узявши чималий келішок, від широго серця налив йому повно білої рідини з узятої в сутінках пляшки, що стояла в буфеті, разом з іншими однаковими пляшками з під горілки. А славний селянин Карпо Судома мав не «славну» звичку обхоплювати губами верхню частину (вінці) келішка, який би великий він не був, і перехиляти його в рот, навіть не поню-

хавши, що він збирається пити. Ото так хильнувши, він зразу зігнувся наперед, схопившися руками за живіт і вибіг з хати надвір. Виявилося, що то був у пляшці салм'яковий (нашатирний) спирт, помилково поставлений серед пляшок із горілкою. На всіх напав страшний переляк. Але я якось не разгубився й сказав швидко принести кvasного молока, і почав силово вливати в нього через рот, час від часу закладаючи йому пальці до самої горлянки, щоб він повертає його назад. Таку операцію я повторив багато разів, використавши на це понад два повних глечика кvasного молока, і таким чином добре прополоскав йому шлунок і рот. А тим часом зразу післали коні до біжчого містечка Фельштина за 17 верст по аптекаря Будзинського, що правив тоді в нашій околиці за лікаря, доброго практика, бо самого лікаря можна було взяти тільки в місті Прокупрові за 40 верст. Алтекар констатував, що нічого страшного нема, що шлунок не почесний, а тільки горлянка й рот, і то не дуже, та схвалив мою першу швидку медичну допомогу й дав іще якісь свої ліки. Але на мене той випадок справив гнітюче враження й мене охопила духовна депресія; я ходив сам не свій. Батько й мати тепер більше заходилися біля мене, усе вмовляючи не брати того так близько до серця, бо, мовляв, нічого страшного не сталося, і все буде гаразд. Проте, мені пропав тоді добрій тиждень, поки я не побачив, що справді Карпо поправляється й приходить до нормальнюго становища. Батько того таки нещасливого дня післав свої коñі привезти Карпові додому те, по що він сам

збирався їхати, і тим дав йому моральне задоволення. Виходжував Карпо ту чараку салм'яку зо два, зо три тижні, але прийшов до цілком нормального становища й міг пити, тільки правдиву горілку.

Переживши отаке нещастя, я через тиждень знову взявся ретельно до науки. Проте, не маючи твердої певності, чи складу конкурсів іспити, я післав документи також до Варшавського Університету на Природничий факультет, де приймали за конкурсом атестатів середньої школи, а до Київського Політехнічного Інституту, на Хемічний факультет, копії тих самих документів. І поки довелося їхати до Києва, із Варшавського Університету одержав повідомлення, що мене зараховано в студенти, тим то я спокійно їхав на конкурсні іспити, бо вразі невдачі в Києві, був забезпечений місцем у високій школі в Варшаві.

Приїхавши в серпні до Києва, я довідався, що на 350 місць в Інституті надійшло 1700 заяв. Я перелякався. Справа показалася безнадійною, але не залишалося нічого іншого робити, а було не було йти на іспит. А як тільки почався перший іспит — «сочинение» з російської мови, то впявилося, що до іспитів стало тільки 700 чоловіка, а решта з різних причин відсіялися. На серці полегшало, але все ж таки ще певності не було. Писали ми оте «сочинение» на тему: «Зло до тех лишь пор таится, пока оно не совершится» (вислів Шекспіра).

КІЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Київський Політехнічний Інститут визнався тоді своєю ліберальністю. Тодішній російський міністр освіти — Кассо «охрестив» його назвою «Шулявская Республіка» — від назви частини Києва — Шулявки, де міститься Політехніка. Кассо, перебравши 1910 року Київську Політехніку від Міністерства Торгу й Промисловості, зразу усунув її директора професора Коновалова й призначив на директора її проф. Жукова. На знак протесту 11 професорів тоді покинуло інститут, і між ними був проф. С. П. Тимошенко, творець науки «Опір матеріалів». Атмосфера в Київській Політехніці на час моого вступу була не зовсім здоровая, відчуvalось пригнічення, але вільний дух юще не вивітрився й панував серед тої професури, що залишилася. Цей дух позначився багато в чому в самому житті інституту, а ми, новації, натрапили несподівано на таке. Коли на перший іспит, що на юному ми мали писати оте «сочіненіє», прийшов проф. В. А. Шапочніков — декан Хемічного відділу («отделенія»), а пізніше факультету, щоб дати тему для «сочіненія», він звернувся до нас і виголосив умови, яких ми повинні дотримуватися, складаючи цей іспит. Між іншим він сказав: «Хто принципово не визнає літери «Ять», може її не вживати, те саме стосується й до «твірного знака», але коли буде мішанина, то те й те буде вважатися за помилки». Не звичлі до того, здається, всі писали за призичаєним тодішнім російським правописом, щоб справді не наплутати. Після цього першого іспиту зразу щось

із півтори сотні знову відсіялося і залишилося 2 на одне місце. Після цього писаного іспиту пішли альгебра з тригонометрією, геометрія й фізика. І вийшло так, що я конкурс витримав і зробився студентом Київського Політехнічного Інституту Імператора Олександра ІІ. Тоді довелось написати до Варшавського Університету, що я вступив до Київської Політехніки, і просити переслати туди мої оригінальні документи, що їх я післав був йому вліті.

Коли, восени 1911 року вступив до Київської Політехніки, то тоді мій старший брат — Василь був уже студент Московського Комерційного Інституту, а найстарший — Володимир, закінчивши фізико-математичний факультет Дорпатського (Юр'євського) Університету, був на посаді учителя математики й фізики в Томській Духовній Семінарії, і одночасно вписався вільним слухачем до Томського Технологіческого Інституту, на інженерно-будівний факультет.

Коли я, перейшовши 1907 року з Духовного Училища до Семінарії, відчув у ній більше волі, то тепер, ставши студентом, відчув, як і всі новаки-студенти, що щойно покинули лаву середньої школи, цілковиту свободу. Я був подібний до того птаха, що його після довгого перебування в клітці випустили на волю. Він у перші хвилини не знає толком, що йому робити й навмання летить, куди несуть його крила, без певної мети, без з'ясованих ще намірів. Отака раптова свобода деяких студентів збивала з правильної дороги, виносила їх на шлях розгульного життя; вони не могли зразу опанувати себе, і бували випадки, що деякі

з них занехаювали науку й аходили на нінащо, а бували випадки, що, спившись, гинули. Такі випадки траплялися рідко, але бували; це доводять статистичні дані високих шкіл про відсіювання студентів уже після першого року навчання в них. За яскравий приклад такого нещаоного молодого, гарного, сильного студента міг би правити Данилко Гуменюк, у кампанію якого потрапив я мало не з перших кроків мого студентства. Данилко Гуменюк, мій земляк з Кам'янця-Подільського, скінчив там «Технічне Училище», дуже добру школу, що давала солідну базу для високої технічної школи. Він легко склав конкурсні іспити, мало не на всіх п'ятках. Ми не були знайомі в Кам'янці, а в Києві якось так склалися обставини, що ми швидко познайомилися й, можна сказати, пріпали один одному до душі. А на час нашого знайомства в нього вже було кілька «друзів» з інших високих шкіл — Комерційного Інституту й Університету. І ця компанія, просто кажучи, провадила веселе життя й добре таки піячила. До тієї компанії Данилко Гуменюк утягнув і мене. Тільки, хвалити Бога, я в ній недовго пробув, тільки частину першого семестру, до Різдва. Пішли в мене інші знайомства. Якось перед Різдвом познайомився я з багато старшим від мене студентом — українцем останнього курсу Сергієм Феофановичем Веселовським, сином священика з міста Чорно-Острова того самого Прокурівського ловіту Подільської губернії. Він розповів мені про громадське життя в інституті, про всі студентські організації, що на той час були в інституті, про Українську Громаду, і порадив впи-

сатися до неї. Виявилося, що він тоді сам і був головою Української Громади, то мій вступ до неї ми зразу й оформили. Тоді я й відійшов від згаданої компанії. Товариш іще з семінарії Федір Арсенович Волянський, що разом ми вступали до інституту, запропонував мені поїхати з ним до Москви, де в нього була рідна тітка, сестра його батька, священика з Балтського повіту нашої губернії. Не вагаючись, я згодився, і ми поїхали. У Москві ми пробули два тижні; відвідали там усі історичні місця, музеї, побували в театрах, а найголовніше побували й у Художньому театрі.

Після Різдва в мене почалось нормальнє життя, і я в першому семестрі день віддавав науці, і тільки вечері йшли на розгульне безшабашне життя, а тепер і їх я заповнював книжками або сторонньою роботою, щоб підробити грошей на життя.

Данилко Гуменюк і далі провадив таке саме життя, як і перед Різдвом. Зустрічаючись з ним, я умовляв його братися до книжки й кинути розгульне життя. Він ніби згоджувався, що треба, нарешті, це зробити, але компанійська атмосфера так його затягнула, що він уже не міг так легко змінити спосіб свого життя. Минув рік, він не склав жодного іспиту, і його звільнili (такий порядок був в інституті). Дальша доля його трагічна. Після сварки з батьком улітку він повішався.

На кінець першого року перебування в інституті я склав не всі іспити, що їх треба було б скласти за цілий перший курс, але в інституті була не «курсова», а «предметна» система, тим то в таких випадках не зрушувався

студентський статус. Звільнювали після першого року тільки тих, хто не склав жодного іспиту. У другому семестрі я вже чимало підігнав себе в науці й одночасно взяв активну участь в Українській Громаді. Там була Термінологічна комісія з технічних наук, і я почав працювати в ній. Це було мое перше обізнання з термінологічною роботою, і я не покидав її аж до арешту в справі СВУ, але про це я матиму нараду говорити ще далі. Крім Української Громади вписався я тоді й до гуртка натуралістів («Кружок Натуралістов»). Там також було чимало українців, і вони заклали термінологічну комісію з природничих наук; взяв участь у роботі і я.

Після весняних іспитів я поїхав до батьків. Серед літа одержав листа із запрошенням до сестри о. Олександра Бачинського, Надії Іовни Кучер, учити її сина, гімназиста 4 класи Одеської гімназії. Сам Кучер, чоловік Надії Іовни, був «посесор». Так називали таких поміщиків, що своєї власної землі мали не таک багато, а більше орендували землю в заможніших поміщиків. Цей Кучер орендував землю в маєтку царського міністра освіти Кассо в Бесарабії, куди я й поїхав у місяці серпні. Кучер перебрав звичку поміщиків не посылати своїх дітей до школи в першій половині року, а наймати хатнього учителя, з яким хлопець чи дівчина мали засвоїти програму своєї класи за першу половину року. Ось таку репетицію я й мав 1912 року. Пробув я в Кучерів місяців із зо два й пройшов із хлопцем належну піврічну програму.

А що Кучер був до того й мисливець, то

частенько надвечір пробував і я ходити на лови з його мислівською компанією. У тій місцевості водилися вовки, що буvalо розривали корову, свиню з череди, чи навіть і самого пастуха. Але скільки я не ходив на такі лови, навіть із поросям, ніколи так і не побачив.

Повернувшись з цієї репетиції десь уже в жовтні й уявся наганяти свою науку, мавши матеріальне забезпечення із зароблених грошей до самого Різдва. Тоді в батька одночасно було в школі нас п'ятеро чи шестеро дітей, тимто я старався зовсім не брати грошей у батька, бо бачив, що йому таки скруtno. Тим часом нагодилось інше джерело заробітку. У 1913 році, як відомо, у Києві була Всеросійська Сільсько-господарська виставка. Для неї почали готовуватися за кілька років перед тим, а 1912 року взялися виготовляти різні діяgramи. Промітний жид Строганів уявив підряд на цю роботу, і давав студентам рисувати діяграми. Уявоя був і я до тих діяграмм і заробив собі знову на півроку життя. Ми, студенти, що виготовляли діяграми, тільки коли вони вже скінчилися, тоді тільки довідалися, як немилосердно визискував нас отой Строганов. Виявилося, що він за складеною умовою одержував за кожну діяграму від 8 до 15 карбованців, а нам платив від 3 до 8 карбованців. Страшний визиска, але нарікати ми могли тільки на свою недосвіченість, бо добровільно згіджувались працювати за таку ціну. Проте, і така плата дала мені змогу підробити гошай більше, як на півроку життя. Рисував я ті діяgramи здебільшого вечорами й ночами, бо вдень доводилося працювати в лябораторії, креслярні

та відвідувати деякі лекції. І тільки коли треба було швидко виготовувати якісь діяграми на певний час, тоді вже сидів над рисувальною дошкою поопіль зо два дні, удень і вночі.

На кінець 1912 року С. Ф. Веселовський мав уже закінчити інститут, тим то довелося нам обрати нового голову Української Громади. Обрали Гаврила (ми його звали Гавриком) Вороб'йова, що вже в революцію писався Горобцем. Цей Вороб'йов, як виявилося пізніше, був не дуже доброї вдачі, і це призвело його до трагічної смерті. З революцією він зробився большевиком-комуністом і почав дуже швидко посуватися догори на большевицькій драбині. Уже 1920 року, коли большевики опанували цілу Україну, він був директором Центральної Електровні в Києві. А що через свою лиху вдачу, очевидно, не дуже добре поводився з робітниками, то його одного дня знайшли забитим у своєму приміщені в Святошині, під Києвом. Уперто говорили тоді, що його таки забили робітники з електровні, але убивників не викрито, і справа так і присохла.

Щоб покінчити із тим Гавриком Вороб'йовим-Горобцем, повинен сказати, що як голова Української Громади в інституті, він був на місці. Свідомий українець, ініціативний, дбав, щоб Громада виявляла життя, улаштовував збори Громади, організовував реферати на літературні теми, запрошуючи до того студентів-українців з університету. Реферати здебільшого відбувалися в мене на Шулявській вулиці, недалеко від інституту. Ось тоді я й познайомився був із Йосипом Гордієвичем Гермайзе, що виголошував нам реферати і з яким

пізніше доля приписала мені сісти разом на лаву підсудних у справі СВУ. Він уже був Йосип Юр'євич, бо ще перед революцією придбав собі хресного батька Юрія.

Наприкінці 1913 року чи на початку 1914 року сталося переображення голови Громади і головою її став я.

1912 року відбулося в мене одне знайомство, що вводило мене в ширше коло українського громадянства. Ще влітку того року мій брат Василь якось у розмові порадив мені зайти до редакції «Рада» й спробувати свої сили, чи не міг би я щось дописувати до газети, але для того передніше треба в редакції дізнатися, що їх цікавить. Отже я за цією порадою й зайшов якось до редакції, що містилась тоді на Інститутській вулиці, недалеко від Хрещатика. Там я тоді познайомився із Сергієм Олександровичем Єфремовим, що його «Історію Українського Письменства», перше видання, вже мав мій батько. С. О. Єфремов справив на мене дуже приємне враження; мене, молодого хлопця, зачарував він своїм м'яким голосом, лагідною спокійною вдачею й тоном, що не завжди відповідав тонові розмови багато старшої людини з молодим хлопцем. Почувши мое прізвище, він найперше запитав, чи не син я їхнього постійного передплатника, священика Туркало. Я підтверджив це й зазначив, що мій батько передплачував іще раніше «Громадську Думку». «Так, так, — але її поліція прикрила, і пізніше почала виходити «Рада», — сказав С. О. Єфремов. Я розповів про Українську промаду в Політехніці, про її роботу та реферати на літературні теми, що їх вона вла-

штовує. С. О. Єфремов радив тримати постійний контакт з українськими громадами інших високих шкіл міста Києва та дав деякі вказівки щодо самої роботи в громадах. Наприкінці попросив давати час від часу дописи про роботу громад по високих школах Києва. Я такі дописи давав і сам відносив до редакції, і не раз іще мав зустрічі з С. О. Єфремовим. Отак почалася моя скромна публіцистична робота.

Восени 1912 року сталася сумна подія — помер Микола Віталієвич Лисенко. Він помер зовсім несподівано. Напередодні я сам його бачив на виставі в театрі М. Садовського, цілком здорового й веселого, а другого дня рознеслася чутка, що М. В. Лисенко помер. Почалася організація похорону. Над труною мали промовляти представники від різних наукових, мистецьких, кооперативних товариств та організацій з усієї України та від високих шкіл. Від Київського Політехнічного Інституту Київська Політехнічна Громада доручила промовляти мені. Та склалося воно зовсім не так, як плянував був спеціально для того організований Комітет. Похоронна церковна відправа відбулася в Володимирському Соборі на колишньому Бібіковському бульварі (тепер Шевченківський бульвар). У церкві поліція не дозволила виступати з промовами зовсім, а на цвинтарі, після кількаразових скорочень числа промовців, нарешті дозволила виступати тільки шістьом, але коли прийшло до діла, то третього промовця, проф. Колессу зі Львова, поліція спинила на півслові, не дала докінчити промови й заборонила виступати дальшим про-

мовцям. Похорон був дуже пишний. Труна була якийсь час вкрита червonoю китайкою, але поліція наказала зняти її. Поховано М. В. Лисенка на старому Байковому кладовищі.

Коли я познайомився з С. О. Єфремовим, а пізніше із своїм земляком-подолянином Максимом Синицьким, Грицьком Чупринкою, Миколою Вороним та іншими старшими українськими діячами, я почав відвідувати клуб «Родина», де за головного адміністратора був тоді Максим Синицький, директор українського видавництва «Час». Назву клубу було придумано хитро, для поліційного ока, бо можна було подвійно вимовляти: для влади «Родіна», а для українців «Родина». У тому клубі дуже часто відбувалися реферати на різні теми й виступи поетів і письменників. Часто виступав Микола Вороний: і ось одного разу, деклямуючи свого вірша, він посередині спинився, постояв кілька секунд, напружуючись згадати, як далі, але, не згадавши, махнув рукою й промовив: «свого власного вірша й забув!» Інша справа була з поетом Грицьком Чупринкою. Він був алкоголік і в п'яному вигляді був дуже неспокійний, здатний на скандали, бешкетував, тимто його до клубу не пускали, коли він був п'яний. Одного разу, зустрівши його п'яного перед зачиненими дверима до клубу, я понад годину загалакував його, поки відпровадив додому спати. Довелося по дорозі повести його до пивниці й выпити з ним кілька бокалів пива, одночасно запевняючи його, що сьогодні нема нічого цікавого в клубі і що ліпше йому йти додому. Коли бувало розсер-

дити його п'яного, то він робився страшною людиною.

Останній раз я бачив Грицька Чупринку навесні 1921 року біля Софії в Києві після служби Божої. Я дуже здивувався, що він так вільно собі розгулює, і радив йому заховатися й ліпше не показуватися «на очі». Він махнув рукою: «Е, друже, один раз мати породила, один раз помирати, але ту нечисть треба вимести». Але сталося так, що тодішня ЧК його вимела. Про це я матиму нагоду ще далі згадати.

Українське життя за тих часів у Києві потроху давало себе знати і хоч не дуже голосно, але буяло. На Безаківській вулиці була книгарня «Киевской Старины», на Тургенівській вулиці ч. 9, містилася редакція «Української Хати», на Володимирській вулиці була книгарня видавництва «Час» і клуб «Родина» й редакція газети «Рада», а на Прорізній вилиці, що з'єднує Велико-Володимирську вулицю із Хрещатиком, недалеко від Велико-Володимирської була пристойна крамниця фотографічного приладдя П. Конашевича, який ухистився вже за тих часів мати українську вивіску над своєю крамницею. Його, як і мене, 1931 року дуже мучили в ГПУ, він понаписував на себе забагато «злочинів», потім дуже занепав духом, морив себе голодом і в тюрмі таки помер.

Та є серед студентства було чимало свідомих українців, що гуртувалися в українські громади. Щороку шевченківські дні відбувалися з численними маніфестаціями, а перед тим панахидою, здебільшого у Володимирському соборі, бо в Софії тоді більше пахло «русским

духом». У маніфестаціях брали участь і ліберальніші неукраїнці-студенти всіх високих шкіл. окремо стояла Духовна Академія: її студенти, якщо й брали участь у маніфестаціях, чи взагалі у політичному житті, то непомітно, оди- ницями. Там усе ж таки панував більш-менш такий самий режим і дух, що й по Духовних Семінаріях, і, крім того, Духовні Академії належали більше до типу закритих навчальних закладів, і взаємнення студентів Духовної Ака- демії із студентами інших високих шкіл не було помітне.

На різні політичні події студентство реагувало досить енергійно. Усі політичні пам'ятні дні студентство відзначало стрajками, мі- тингами, і в них провідну роль грали українці. Пригадую 1913 року Созонівський день (Созонів, страчений за убивство, здається, міністра Плеве). Студенти збирались купками, а директор інституту проф. Жуков усе ходив і закликав усіх іти на лекції або до лябораторій. Загрожував поліцією. Були й штрейкбрехери, що працювали в лябораторіях. Щоб паралізувати їх роботу, я подався до своєї хемічної лябораторії й напомпував повітря до газової магістралі. Газ перестав горіти в пальниках, і робота сама собою припинилася. Студенти не разходилися і через якийсь час побачили, що Головний корпус інституту оточила кінна жандармерія. Почали переписувати студента. За якимсь своїм критерієм офіцер, що опитував і записував студентів, одних відпус- кав і вони відразу виходили з будинку, а дея- ких затримував і їх ставили окремо. Серед питань було: «Якої національності?». Я відпо-

вів: «Українець». —«Такої національності нет» — каже офіцер. Я на це: «то так і напішіте: несуществующій української національності». Мене поставили до числа затриманих. Врешті затриманих повели до Лук'янівської в'язниці, там ми переночували, а на другий день нас повинували, узявиши з нас слово, що «ми більше не будемо». Отак подітячому закінчилася репресія.

Наша Українська Громада дала пізніше чимало діячів під час революції: В. Голубович, І. Немоловський, Г. Вороб'йов (Горобець), його брат Микола (повстанець), Є. Кас'яненко та інші. Та, нарешті, і В. Затонський був «преподаватель» в інституті і вів розділ теплоти в фізичній лябораторії. До речі можна сказати, що, крім П. І. Холодного, що провадив інший розділ у тій самій фізичній лябораторії, і В. Затонський від українців приймав звіти про роботу, писані українською мовою. Він сам був із Кам'янця-Подільського. А пізніше, коли став большевицьким верховодою, зробився україножером, перейшовши цілком на службу Москві, хоч весь час працював на території України. Його московські товариші виявилися «невдячними свинями». 1938 року його, останнього з «українського» уряду, НКВД заарештувало, і він у тюрмі із розпачу повішався.

* * *

Того, що я заробляв репетиціями в літні місяці, розуміється не могло вистачити на цілий рік; доводилося й серед року дбати про заробіток. 1913 року трапився мені добрий і постійний заробіток. У Києві було так зване

«Общество Вспомоществования Нуждающимся студентам Высших Учебных Заведений г. Києва». Це общество організувало й утримувало загальну студентську їdalню, що містилася в будинку ч. 22 на Фундукліївській вулиці (тепер вулиця Леніна). Політехніка мала свою їdalню в самому інституті, а університет — на Гімназичній вулиці, проти причілку Володимирського собору, а та на Фундукліївській вулиці була загальна студентська, де могли харчуватися за невелику плату студенти всіх високих шкіл міста Києва. Ту їdalню орендував приватний підприємець — Алексеєв, а для нагляду за кухнею, щоб то були свіжі, не псовані продукти й щоб давалися належні порції, «Общество» заклало штат вартових студентів на кухні. Кожному вартовому припадало вартувати один раз на тиждень від 6 години ранку до 6 години вечора, і за це він мав постійний безплатний харч. Ото я й записався на такі вартування, але через дуже короткий час «Общество» зробило мене старостою, тобто старшим над десятьма вартовими, або адміністратором. За це я мав, крім безплатних обідів, іще й десять карбованців на місяць грішми. То була добра платня й мене цілком задовольняла. Так простаростував я до самої Першої світової війни, мавши цілковите матеріальне забезпечення.

До речі згадати й таке. Отой підприємець Алексеєв крім цієї їdalні тримав також буфет в Опері. Коли 1913 року приїхав на гастролі до Києва Шаляпін Ф., то той Алексеєв одного разу дав мені (розуміється за плату) кілька квитків до опери на гальорку, і я мав змогу в кількох операх чути цього геніального спі-

вака. Щоб купити було ці квитки в касі, треба було б простояти в черзі цілу ніч.

СПРАВА БЕЙЛІСА

Улітку 1913 року померла Леся Українка, тим то мені не довелося бути на її похороні. Я приїхав до Києва десь у половині вересня. Зразу ж по приїзді я відвідав інститутську їdalю і там познайомився з дівчиною — Марією Ніловою (пасербицею нового бухгалтера їdalині), що пізніше я з нею одружився і прожив із нею 50 років без двох місяців. Вона померла 1970 року.

Тоді мав відбутися судовий процес над живим Бейлісом, якого обвинувачували в убивстві з ритуальною метою хлопчика Ющинського. На Лук'янівці, північній дільниці центральної частини Києва, на схилі гори до Кирилівської вулиці була цегельня Зайцева. На тій цегельні за сторожа працював Бейліс. І ось одного разу в одній з печер на схилі цієї гори знайшли труп забитого хлопчика Ющинського, ніби то звиціджену кров'ю. Запідо-зрили в убивстві Бейліса і царська чорна сотня (урядова) підготувала гучний процес, що мав відбутися десь приблизно в листопаді. Урядові кола готовилися до цього процесу дуже пильно. За головного організатора цієї справи був товариш прокурора на прізвище Віппер.

Громадськість міста Києва, а особливо студентство було дуже обурене цією подією і на зрівали заворушення, вразі якби Бейліс був засуджений. Студенти організували бойові за-

гони, завданням яких було відбити з рук поліції Бейліса, коли б його, засудженого вивели з будинку суду. В одному з таких загонів був і я. Кожний затін мав своє місце навколо будинку «Присутственных Мест», недалеко від Софії, де відбувався суд.

Уся київська преса, крім чорносотенного «Киевлянина», тримала сторону Бейліса й доводила його безневинність, а ритуальність у цій справі, як вигадку чорної сотні.

На цей процес з'їхалися найвидатніші адвокати з Петербургу, Москви й місцеві, запрошено священиків, ксьондзів, рабинів і гізних експертів, щоб довести на суді, що жиди таки вживають до маци християнської крові. Не гірше була організована й оборона. Уся преса рябіла тільки цією справою. Студентство було дуже розбуркане й схильоване. Процес тривав дуже довго.

Під час процесу в нашому інституті, в убіральні на стіні якийсь «поет» змайстрував такого вірша на злобу дня:

«Чтобы рассеять в деле мрак,
Товарищ прокурора Виппер
Сошелся с Верой Чеберяк
И захватил жестокий триппер».

Тоді панувала думка, що хлопця Ющинського забила Віра Чеберяк, але суд того не визнав.

Але як то буває з великої хмари та малий дощ, так і тут справа закінчилась виправданням Бейліса, і все обійшлося спокійно. У день вироку студентські загони простояли на свіжо-

му повітрі годин із вісім і розійшлись. А те, що суд ствердив, що ніби то в жидів є згаданий ритуал, громадськість не взяла до уваги.

* * *

У Києві були дві чорносотенні газети — «Київлянин», що його видавав Піхно, а за головного редактора був Віталій Шульгин, до речі, брат у других нашому славному міністрові чужоземних справ під час визвольної боротьби 1917 - 1920 років Олександрові Шульгинові, та «Двухглавый Орел», орган місцевого відділу «Союза Русского Народа». На своїх сторінках ці газети провадили запеклу україножерну політику, дуже часто висміюючи українську газету «Раду» та її мову. Одного разу в «Київлянині» з'явився навіть українською мовою написаний вірш проти «Ради». Цілого вірша я пригадати не можу, але початок його добре в'ївся мені в пам'ять:

«Сидить хлопець біля столу,
Витріщивши очі;
Так і видно, що він «Раду»
Прочитати хоче,
Та нічого не второпа ...»

Серед студентства було небагато чорносотенців. Їх звичайно називали «білопідкладочниками». Найбільше чорносотенців було серед студентів університету. У Політехніці їх було мало і вони не наважувались до якихсь важливих демонстрацій чи акцій. Був одного разу якогось пам'ятникового дня такий випадок. Студент читав проклямацію, вивішенну на стіні в коридорі, а тим часом іззаду підійшов ін-

ший студент, який, простягнувши руку, зірвав ту проклямацію. Тоді той, що читав, навідворіт затопив у фізіономію ляпаса, навіть не оглянувшись попереду, щоб поглянути, хто то зірвав проклямацію. Виявилося, що то був чорносотенець. Йому на допомогу підскочило кілька інших чорносотенців, але тим часом збіглося чимало ліберальних, і чорносотенці спасували.

* * *

Політичне життя в Росії на початку 20-го століття можна відзначити тим, що тоді, іще від часів царя Олександра III в російському уряді був дуже талановитий міністр, спочатку шляхів, згодом фінансів, а від 1905 року короткий час прем'єр-міністром — Сергій Юльєвич Вітте. За тих часів у Китаю вибухнуло було боксерське повстання, і китайський уряд попросив Росію допомогти придушити це повстання. Росія пішла своїм військом на Китай, придушила повстання, і зайняла навіть столицю Пекин (тепер Пейпін). Англія й Франція тоді собі накинулася на Китай і привласнили якісь тихоокеанські затоки (бухти) там. А Росія й собі щось там загарбала. А був тоді вже цар Микола II. Ото Вітте почав попереджати Миколу II не робити того, бо то сфера Японії, і це може призвести до японо-російської війни, і Росія програє ту війну. Микола II не послухався, і згодом так і сталося, як казав Вітте, але про це буде далі. А тоді, іще наприкінці дев'ятнадцятого століття, коли Вітте був міністром фінансів, Росія переживала економічну кризу й нависла неминуча інфляція росій-

ського «рубля». Тоді Вітте, усупереч російській буржуазії й аристократії, а особливо всупереч власникам горілчаних і тютюнових фабрик запровадив монополію на горілку й тютюн, і тим зразу вирівняв вартість російського рубля. Тим він стягнув за це на себе ненависть власників гуралень і тютюнових фабрик, і на нього було зроблено замах; під час ремонту в його помешканні в грубі було заложено «адську машину». Вона не вибухла тільки тому, що її завчасно виявили сажотруси, і видалили з груби.

А вже на початку 20-го століття, коли сталася японо-російська війна, і Росія її програла, хоч було чимало дипломатів при міністерстві чужоземних справ, та й сам міністр його, а на голову мирової делегації цар призначив Вітте. Ця делегація мала скласти мировий договір з Японією. Мир був складений у Портсмуті — США. Вітте так обкрутив японців, що за мирним договором вийшло, ніби Японія програла війну. За це цар Микола II нагородив Вітте званням графа. Коли Вітте тільки ще їхав до Портсмуту, в Німеччині запросив його досебе імператор Вільгельм II. Тоді Німеччина була заклопотана якимсь непорозумінням із Францією. Вільгельм II радився з Вітте, що йому робити, і той дав Вільгельмові II якусь добру пораду, за якою той конфлікт Німеччина дуже швидко полагодила. За це Вільгельм II обдавав Вітте, коли той повертається з Портсмуту до Петербургу, якимсь орденом, що його давали в Німеччині тільки членам імператорської фамілії.

Коли в Росії сталася революція 1905 року, то тільки завдяки С. Вітте владі пощасти-

ло її ліквідувати виданням маніфесту про конституцію 19 лютого 1906 року. Революціонерів нею заспокоєно, а саму конституцію «покладено під сукно».

Добившись видання маніфесту про конституцію, і ліквідувавши революцію, Вітте подався до демісії. Він помер 1916 року, мавши тільки 65 років. Остання його дипломатична робота була та, що він умовляв царя Миколу II (ходив до нього в тій справі щось із тричі) не встрявати 1914 року в війну Австрії з Сербією, передбачивши недобрий кінець, якщо Росія почне воювати. Цар не послухався Вітте. Росія, не підготована до війни, воювала зле, і врешті 1917 року вибухла революція, владу захопили комуністи, а 1918 року цар Микола II із цілою своєю родиною наклав головою.

Про С. Ю. Вітте можливо можна було б і не згадувати в моїх спогадах, коли б він не спричинився був у якісь мірі до полегшення долі України. Завдяки Вітте мала змогу 1906 року виходити газета «Українська Думка», а згодом, замість неї, «Рада», журнал «Українська Хата» в Києві. Настала можливість перенести зо Львова редакцію «Літературно-Науковий Вісник». Повідкривалися по багатьох містах України «Просвіти», видавництва, книгарні тощо. Відчулося, що Україна починає воскресати, бо перед тим українське життя так підупало було, що й саму назву «Україна» вже не кожний знов. С. Ю. Вітте, хоч із переконання був російський монархіст, але подбав за тё, щоб національні меншості, зокрема українська, дістали полекші в своєму житті.

С.Ю. Вітте відзначився ще й тим, що вза-

галі дбав за підвищення, посилення й поліпшення освіти в Росії. Він відкрив чимало високих шкіл по різних містах, і в тому числі Київський Політехнічний Інститут 1895 року, який і я мав змогу закінчити в другому десятилітті 20-го століття. У ньому було запрощено таку демократію, що була виборність директора Інституту, а студенти різних національностей мали змогу мати свої національні так звані «кружки». Українці мали «Українську Громаду». І тільки 1910 року, коли КПІ підпорядковано було, замість міністерства торгу й промисловості, до якого примістив був іще С. Вітте, міністерству Освіти, то міністр Кассо скасував виборність директора, звільнив проф. Коновалова, а на директора Інституту призначив проф. Жукова. Проте Українська Громада проіснувала аж до самої Першої світової війни 1914 року.

Але найбільше С. Ю. Вітте прислужився Україні тим, що за його урядування був виданий закон про запровадження української мови в сільських школах, тобто початкових школах в Україні — церковно-приходських і народних, але той закон не встиг дійти до реалізації.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

1913-14 академічний рік закінчився для мене добре. Я склав іспити вже за два курси цілком і зробився студентом старшого курсу. Пригадую, я вже збирався їхати додому. Вийшовши з інституту, біля трамваю побачив студента Євгена Кас'яненка, що захоплювався тоді

авіяцією, літаками. Він підійшов до мене й запитав, чи не хотів би я вступити в авіаційне товариство, яке він гадає восени закласти для будови літаків. Змалював він мені привабливі перспективи й запевнив, що справи підуть добре. Пай — 100 карбованців. Із тим я й поїхав додому, мріявши або заробити якось частину цих грошей, або може батько спроможеться їх мені дати. Тим часом улітку вибухла війна (Перша світова), усе пішло шкіреберть, і від того все життя змінилося на гірше.

Уже на другий день війни наше село опинилось у запіллі австрійського війська, але не надовго; через тиждень російське військо відігнало австрійців і почало наступати, захоплюючи Галичину. Це було як раз на Спаса. Останнього року багато студентів відвували військову службу; їх спокусив тоді новий закон: замість двох років — вісім місяців, підвищення на прапорщика (перший офіцерський чин) і в запас. Ото студенти й кинулися на це й поборилися прапорщиками. А як стукнула війна, усі вони із запасу мусіли піти на війну, і майже всі загинули. Високі школи з відходом на війну запасних студентів-прапорщиків дуже обріділи. Незабаром мобілізували студентів молодших курсів, а із старших курсів покищо не зачіпали. І тільки через рік, 1915 року стало відомо, що мають брати й студентів старших курсів. А настрої серед студентства були виразно поразницькі. Вони більше склонялись до того, щоб Росія програла війну, а тоді неминуче настане революція. Не бажаючи воювати «за царя й отечество», ото коли пішла чутка, що мають брати з старших курсів, багато сту-

дентів кинулося улаштовуватися в таких установах, що працювали на оборону — Земський Союз, Союз Городов, медико-санітарні установи тощо. Я особисто влаштувався на роботу в Київській Окрузі Шляхів, що ремонтувала й будувала нові шляхи здебільшого у прифронтовій смузі.

Але я не зразу пішов на роботу до Київської Округи Шляхів. Після Різдва 1914 року я повернувся до Інституту й задумався, що робити. Довідався, що відкриваються піврічні медичні курси для поповнення медичного персоналу в санітарних поїздах, що перевозили ранених із фронту. Я записався на ті курси. Лекції й практичні вправи відбувалися в другій половині дня, а першу половину я присвячував наукі в Інституті. До кінця навчального року я поскладав потрібні іспити в Інституті й закінчив медичні курси, одержавши «диплом» (свідоцтво) на звання фельдшера. Наприкінці травня я вже збиралася їхати додому на якийсь час і там десь проситися на роботу фельдшера на санітарний поїзд. І ось сталася така метаморфоза. Треба було мені ще останній раз побувати в хемічному корпусі Інституту. На сходах я зустрівся зо своїм деканом факультету проф. В. Г. Шапошніковим. Він спинив мене й запитав, чи не хотів би я поїхати на дорожну роботу на фронт. Він має телеграму від начальника 9-го району південно-західного фронту інж. В. І. Кокушина, і той просить прислати трьох студентів на роботу в його районі. Для мене це було велике щастя. Замість бачити перед собою ранених солдатів і возитися з ними, можна було працювати на свіжому по-

вітрі, і мати діло із здоровими робітниками. Я схопився за це, підібрав іще двох студентів — Ів. Ів. Леонова й П. Є. Рудиковського — і через день ми втрьох виїхали, узявши від професора Шапошнікова відповідний лист, до Заліщиків десь над Дунай. Уже вдorозі ми довідалися, що російське військо відступило, а Управління інж. Кокушіна в Кам'янець-Подільському. Я з Леоновим дістав призначення до м. Балина Кам'янецького повіту, а Рудиковський кудись інде. Попрацював я три місяці, і щось не дуже зійшовся з дистанційним інженером Соколовським. Військові справи на фронті йшли не дуже добре, тобто так, як пророкував С. Ю. Вітте, бо Росія не була підготована до війни. А все ж таки я, зважаючи на недобре стосунки з інж. Соколовським, вирішив звільнитися й їхати до Інституту, а там вразі чого найнятися на якийсь санітарний поїзд. Управління інж. Кокушіна на той час уже перейшло було ще далі від Кам'янця-Подільського, до м. Нової Ушиці. То я й поїхав туди звільнитися. Інж. Кокушін вислухав мене, і порадив не перейматися незгодою з Соколовським, що він дасть мені окремий, самостійний технічний участок, і щоб я залишився на роботі. Умовив. Я залишився й дістав призначення на дільницю в прифронтовій смузі Лянцкорунь — Скала. Але недовго довелося мені тут бути. По трьох місяцях я одержав телеграму від інж. Кокушіна негайно перебратися північніше на дільницю Кутківці — Гусятин, а цю дільницю передати своєму майстрові. У телеграмі зазначалося катастрофічне становище на дільниці Кутківці — Гусятин. Я зразу й перейхав туди.

Виявилося, що там шосе було недавно зроблене, але з цегли, взятої із зруйнованих будинків під час боїв у м. Гусятині. Після дощів артилерія так перемісила ту цеглу, що не можна було тоді не тільки їхати, а й пішки пройти по ній. Ось тут я й засів, живши в селі Кутківцях, і працював близько року, поки збудував до осені 1916 року нове шосе з правдивого каміння завдовжки 16 кілометрів. За тодішньою термінологією був «участок» Ярмолинці — Гусятин (62 кілометри). Він ділився на дві дистанції: Ярмолинці — Городок і Городок — Гусятин. Начальником цілого «участку» був інженер Леонід Іванович Гусев, а дистанційним начальником Городок — Гусятин, куди входив мій технічний участок Кутківці — Гусятин, був інженер шляхів Георгій Олександрович Маймескул.

То був для мене найприємніший період мо-
го життя. Я мав платню 200 карбованців на мі-
сяць і в додаток за державний кошт виїзд з
кучером і козачок для прислужування. З інже-
нерами Гусевим і Маймескулом були в мене
найкращі стосунки. До того ж у селі Кутків-
цях був військовий етап, а начальником його
був симпатичний підполковник Бутвилович, і
ми частенько вечорами, з'їхавши, грали в
преферанс. А для мене що найголовніше, що
мене чомусь дуже полюбив сам начальник 9-го
району інж. В. І. Кокушін. Коли бувало він їз-
див на огляд роботи на його районі, досить
довгому (від Румунії до північної Волині), то
завжди заїздив до Кутковець і брав мене з со-
бою. І тому мені пощастило, об'їхавши кілька

разів район, побачити всю східну частину Галичини й західну частину Волині.

А все ж таки влітку 1916 року я одержав повістку від військового начальника ставати до війська. Дистанційний інженер Г. О. Маймескул зателефонував про це інж. Кокушінові. Той відповів, щоб я сидів на місці й працював, а він сам візьметься клопотатися, щоб мене звільнили від війська. Треба було справі перейти багато інстанцій. Так тягнулася справа півроку. Тим часом я працював. Я мав під собою близько 2.000 робітників, навезених з різних кінців Росії, і робота йшла добре. За весь час моєї роботи не було на моїй дорозі жодної аварії ні з військовими валками, ні з гарматними частинами, що переходили по цій дорозі, ні з будь-якими іншими пересуваннями. На початку 1917 року мене повідомили, що я нагороджений царським орденом «св. Анни 3-й ступені». Але незабаром сталася революція, і я цього ордена так і не побачив. Майже одночасно з повідомленням про нагородження орденом я знову одержав повістку до війська. Виявилося, що скрізь задоволяли клопотання начальника 9-го району інж. Кокушіна, а коли справа пішла на остаточне затвердження до Київської фортеці (така була тоді установа), то там не затвердили, і я мусів іти до війська.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА

У січні 1917 року військовий начальник у Прокуріві (тепер це місто називається Хмельницьке) післав мене «вольноопределяючимся»

до 8-го Залізничного батальону, що мав постійну осідку в Києві, недалеко від Політехніки, а тоді штаб його стояв у Луцьку, тобто на фронті, за річкою на передмісті Красному, а роботу провадив біля м. Торчина, недалеко від села Затурців, де народився й помер наш історик Вячеслав Липинський. До батальону приїхав я на початку лютого. Мене приставили до одного немолодого вже унтер-офіцера, щоб той учив мене муштри, а підпорядкували начальникові технічного відділу, прaporщиківі Павлючкову. Але муштрова наука тривала недовго. Командир батальону, підполковник Перелешін, довідавшись, що я технік, та ще й з дорожного будівництва, покликав мене й наказав поїхати до Торчина, поглянути, що там робиться з будівництвом вузької колії від Торчина до Хорохорина.

На другий день, побувавши в Торчині, я доповів підполк. Перелешінові, що там із тим будівництвом й кіт не женився, — навіть матеріялів нема. А начальником того будівництва був мій начальник прaporщик Павлючків. Перелешін висловив гнівне здивовання, й зразу ж сказав, що він призначає мене начальником будівництва тієї залізниці, і наказав розпочати роботу. А тим часом прaporщик Павлючків, за те, що я їздив до Торчина без його наказу, наклав на мене кару — тиждень на гауптвахту. Я доповів про це Перелешінові. Той злегка посміхнувся й сказав, що я буду відбувати ту кару пізніше, а тепер мушу їхати до Торчина й починати роботу.

Я переїхав жити до Торчина, і почав про-

кладати залізницю вузької колії з кінним тягом, від Торчина до Хорохорина.

Від Луцька до Торчина вже була кінна, вузької колії, залізниця; треба було протягнути її далі на північ до Хорохорина — 6 кілометрів, рівнобіжно до фронту, чи власне до шанців, що становили воєнний фронт у віддалі не цілий кілометр за Тарчином на захід. Сама стація Торчин була на горбі на полю, у віддалі яких 50 метрів на північ від містечка. Отож від неї видно було ціле містечко — за кількома хатами зразу став, а за ставом чималий майдан, де відбувалися ярмарки. Я оселився в першій хаті, якою починалося містечко, і розпочав роботу. З кінцем липня я закінчив будувати залізницю до Хорохорина й знову п'реїхав до Луцька. За час будівництва мені довелося спостерігати, як розвалювався воєнний фронт майже зразу як тільки почалася революція. Спокійне, з радісним піднесенням, сприймання революції тривало не більше, як місяць- два, а тоді почався анархічний рух. Військова дисципліна дуже швидко почала спадати. У Петрограді був уже так званий «Совєт солдатських і крестьянських депутатів, що претендував вважати себе за верховну владу Росії поруч «Временного Правительства». Той «Совєт» видав був «Приказ по війську ч. 1», який звільняв солдатів від обов'язку «брати під козирьок» (форма вітання прикладанням стулених пальців правої руки до скроні) при зустрічі з офіцерами, а при звертанні до офіцера називати «товарищ», а далі його чин, приміром «товарищ генерал». Цей наказ зразу викликав на фронті страшну анархію. Непослух,

відсутність дисципліни, биття, убивства, самосуди над офіцерами, дезертирство. Солдати почали здирати з офіцерів погони, а подекуди дійшло до того, що прибивали погони до плечей офіцерам цвяхами. Мені довелося після загальних зборів батальйону десь у місяці липні стати головою батальйонного комітету, і я до певної міри став нарівні з командиром батальйону начальником. Дурне становище. Така раптова зміна виглядала дико. А темна, дика, нетрамотна солдатня упивалася свободою, раділа. У батальйоні справа полегшувалася тим, що він складався переважно із запасних солдатів, тобто людей старшого віку, серед яких анархія не запускала так глибоко свого коріння. А на самому фронті дієва армія складалася фактично з самих неграмотних молодих хлопців, як поповнення з новобранців, коли кадрові солдати гинули в боях, як мухи, із добре озброєним ворогом. Справа швидко погіршувалася, фронт помітно розвалювався, почав поширюватися большевизм. Я побачив, що сидіти в батальйоні нема чого, та й небезпечно. А тим часом я вже добре довідався, що в Києві вирує українське життя. Уже розгорнула роботу Центральна Рада, делегація від Українського уряду їzdila до Петрограду добиватися автономії від Тимчасового уряду, але відмовлено; почалося творення української армії. Узявши все це до уваги, я попросився в командира батальйону Перелешина відрядити мене до Київської військової школи. Таді таки я й Перелешинові порадив довго не затримуватися в батальйоні, а шукати якогось іншого для себе пристановища, бо все тут на фронті може

закінчитися трагічно. Перелешин подякував мені за пораду, зазначивши, що він відчуває ту пораду щирою. Ми попрощалися, і я того самого дня виїхав до Коєва. Виїхав я без речей, сподіваючись, коли влаштується в Києві, повернутися по них. Проте обставини далі так кардинально змінилися, що я вже не міг знову поїхати до Луцьку, і мої речі, хоч там і небагато їх було, пропали.

КИЇВ

До Києва я приїхав на початку місяця серпня 1917 року. Хоч українське життя у Києві й вирувало, але після більшевицького повстання в Петрограді в липні, уже почувався неспокій і тут. Більшевицька агітація почала давати себе знати й у Києві на промислових підприємствах. А дипломатична боротьба Центральної Ради з Тимчасовим урядом, що його тоді вже очолював соціал-революціонер А. Керенський, загострювалася. Російський революційний уряд не хотів дати Україні навіть куточка автономії, відтягаючи цю справу до Установчих Зборів («Учредительного Собрания»).

Мене прийняли до Костянтинівської пішої військової школи, і я ще не встравав у загальний вир українського життя. Я тільки обізнався з тим, що та як робиться, а в школі пропагував українську ідею серед юнкерів. Стало відомо, що в жовтні передбачається Третій український військовий з'їзд. Школі також було надано право дати одного делегата на той з'їзд. Тим часом я був до певної міри прив'язаний до школи. Лекції, муштра, варта — то дневаль-

шам, то лісъ у карауал — все це я мусів виконувати, бо військова дисципліна у військових школах ще не була так зрушеня, як на фронті. Незабаром відбулися загальні збори школи, і мене обрали делегатом на військовий з'їзд. Але ось 25 жовтня 1917 року (ст. ст.) большевики знову підняли повстання в Петрограді, і перемогли. Вони скинули Тимчасовий уряд на чолі з А. Керенським і запанували над Росією. Большевицький уряд, на чолі якого став В. Ленін, не наважився зразу простягнути свою руку над Україною; у Києві й далі діяла Українська Центральна Рада з Генеральним Секретаріатом (міністерством), але в Україні залишилися ще рештки установ, що були підпорядковані Тимчасовому урядові, і вони не хтіли здавати своїх позицій, бо не визнали большевицького перевороту в Петрограді. Зокрема в Києві Губерніальний комісар і Військова Округа ще претендували на російську владу, бо ніби формально Україна не мала автономії й не могла виявляти себе, як окрема держава. Тим то малочатку большевики були ніби по стороні Центральної Ради, і виступали тільки проти органів Тимчасового уряду, що ще залишилися в Україні.

Наприкінці жовтня в цирку на Миколаївській вулиці, недалеко від Хрещатика, зібрався 3-ій Військовий з'їзд. А що певности не будо, що большевицькі осередки, які утворилися в Києві, підуть разом із Центральною Радою, то на першому ж засіданні з'їзу було вирішено організувати з делегатів з'їзду військову озброєну частину для захисту Центральної Ради. Однак це тривало недовго, і з'їзд почав від-

бувати свої засідання. З'їзд відбувався нормально, і закінчився виборами 250 делегатів до Всеукраїнської Ради Військових Депутатів (ВРВД), які мали входити до Центральної Ради, як її члени. За виборами, увійшовши до ВРВД, і я став членом Центральної Ради.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

Мало не того самого дня я й поручник Арсен Чернявський дістали доручення обезбройти оту Костянтинівську військову школу. Арсенал тоді вже був у руках большевиків, і вони почали з гармат обстрілювати ту школу. Діставши доручення, я й Арсен Чернявський вантажним автом виїхали до школи. Спочатку ми взяли напрямок через Інститутську вулицю, иле коло Банкової вулиці нас спинила застава Військової Округи, і не пустила далі. Ми повернули й поїхали Шпитальною вулицею через територію військового шпиталю, і таким шляхом добралися до військової школи. Стрілянина чомусь припинилася й ми мали змогу зразу розпочати свою місію. Але тільки но ми розпочали розмову з начальником школи й поставили вимогу здати зброю, як знову з Арсеналу почали летіти гарматні набої. Я мусів поїхати до арсеналу й сказати там, що в школі представники Центральної Ради обезброяють її, тим то нема потреби обстрілювати її. Стрілянина припинилася, і ми могли далі виконувати дане нам доручення. Начальник згожувався покинути школу, і вийти пішки з Києва з юнкерами, але щоб ми дозволили вийти зо зброєю. Ми не дозволили брати зброї. Вреш-

ті начальник школи примушений був виконати нашу вимогу — здати всю зброю, а далі хай робить що хоче. Зброю внесли в цейхгауз. Небагато юнкерів згодилися вийти з Києва з начальником школи, більшість залишилася. Виконавши завдання, ми поїхали додому, бо то вже була глупа ніч.

На другий день я дістав призначення від ВРВД в комісію, що мала бути при Генеральному Секретареві військових справ С. В. Петлюрі, як дорадчий голос. До цієї комісії, окрім мене, увійшли ще два члени — Євген Неронович і Сава Березняк. Від того часу моє урядування почалося в кабінеті С. Петлюри. Був дуже бурхливий час. Фронт зовсім розвалився, і солдати з фронту тікали додому. Цілими поїздами вони переїздили через Київ. Петлюра й я кілька разів виїжджали на двірець і виступали з промовами до тих солдатів, але то вже була така хаотична розбещена людська маса, до якої вже не бралося жадне слово, — тільки швидше додому й ділити панську землю. Тоді вже був большевицький головний командувач цілого війська на фронті прапорщик Криленко. А попереднього, генерала Духоніна, коли він вийшов був на ґанок до делегації від солдатів, прокололи багнетами, і він загинув. Згодом, коли когось розстрілювали, увійшов до вжитку вислів «післали до штабу Духоніна», або «чи хочеш піти до штабу Духоніна?». Одного разу пішла чутка в Києві, що на ст. Пост-Волинський (5 - 6 кілометрів від київського двірця) з'явився Криленко. С. В. Петлюра просив мене поїхати туди автом — може по-

щастиль якось схопити його. Я поїхав, але дарма. Криленка там не було.

Взагалі хочу надалі застерегтися й сказати, що я не маю наміру переказувати всю діяльність Центральної Ради та її Генерального Секретаріату (Уряду), і тим самим ніби дати напис історії української національної революції. Про це багато вже писалося, а найголовніше, що давно вже надрукована така історія. Її написав Христюк — тодішній генеральний секретар Центральної Ради. А це тільки мої спогади, тим то я хочу відзначити тільки те, що я тоді робив, як належиться в автобіографії, а найголовніше подати тут те, чого, можливо, нігде ще в писаннях інших не відзначено.

Хоч і припало було мені, як членові Центральної Ради, статі коло військових справ, але я почав цікавитися де-чим іншим. Я звернув увагу, що ніхто нічого не згадує про Церкву. Ото я й заговорив про це якось у гурті інших членів, і почув, що вже колись говорили з Головою Генерального Секретаріату В. К. Винниченком і вказували йому на потребу мати Генерального Секретаря Справ Церкви, бо без Церкви не можна будувати держави. А Винниченко на це відповів: «обійдемось без попів», і на тому справа Церкви закінчилася. Мені це дуже не сподобалося. Я тоді відчував, а згодом таки переконався, що без Церкви Україну не можна віdbudovuvati, але я не бачив можливості щось зробити в цьому напрямку. Центральна Рада складалася тільки з соціялістичних партій — самі соціялісти (!). Відчувалася навіть ніби непристойність визнавати себе не соціялістом. І я був вписаний до фракції соці-

ялістів-революціонерів, що заступала інтереси селян, проти соціал-демократів, що заступали інтереси робітників, чи як тоді говорилося — пролетаріату. Навіть партія федералістів, члені якої ніколи не вважали себе за соціалістів, і та причепила собі до своєї назви — «соціалістів-федералістів».

Якось ближчої неділі пішов я до Софійського Собору. Там я довідався, що вже від весни, як тільки стала революція, організувалася, і працює Всеукраїнська Православна Церковна Рада (ВПЦР). Вона також зверталася до Центральної Ради й просила закласти Генеральний Секретаріят Церкви чи Віри, але нічого з того не вийшло. На початку січня 1918 року мав бути Всеукраїнський Церковний з'їзд, не то Собор. Але політичні події дедалі почали набирати дуже загрозливого розмаху. Большевицький московський уряд прислав Центральній Раді ультиматум, що складався з чотирьох пунктів чисто військового характеру. Центральна Рада відмовилася виконати ультиматум. Тоді Москва оголосила війну Україні. Зразу большевицьке військо, створене з карних злочинців із тюрем, під командою полковника ще за царської армії Мурав'йова, посунуло на Україну. Через місяць те військо було вже під Києвом, і почало обстрілювати його з гармат. 23 й 24 січня 1918 року Центральна Рада засідала майже без перерви. Дуже змучений, 25 січня (ст. ст) по обіді я ліг спочити. Прокинувся, коли вже добре сутеніло. Мене зразу вразила надзвичайна тиша (то був гуртожиток для членів Центральної Ради в будинку колишньої 2-ої гімназії біля Володимира-

ського Собору, і тому завжди було трохи гамірно). Тільки двоє людей біля дверей тихенько розмовляли. Побачивши, що я проکинувся, вони запропонували мені тікати звідсіля, бо Уряд уже виїхав із Києва, і ось-ось треба сподіватися, що вступлять до Києва большевики. І справді сталося щось нечувано катастрофічне. Мало хто знав про евакуацію Уряду. Мало того, не знали про це навіть деякі українські міністри, як, скажімо, генеральний секретар земельних справ Зарудний. Його вранці мурав'йовські червоногвардійці забрали просто з його хати, завели до Маріїнського парку, і там зразу розстріляли. Тоді щодня в тому парку розстрілювали стільки людей, що їх число знає тільки один Бог.

Почувши, що Президія Центральної Ради Уряд виїхали з Києва, я схопився, і залишивши всі свої речі, вийшов із гуртожитку та по-простував, перейшовши на Фундукліївську (тепер Леніна) вулицю, у напрямку Євбазу на Дмитрівську вулицю, де жила родина майбутньої моєї дружини Марії Петрівни Нілової. Якраз на другий день (26 січня ст. ст.) мали бути іменини її, то я захолив з гуртожитку тільки якийсь, заготовлений заздалегідь, подарунок для неї. Ворота та входи до всіх будинків уже якийсь час наніч замикалися, і запроваджена була на цілі ночі постійна змінна варта, тим то з вулиці годі було кудись сховатися. Я постукав у ворота. Пізнавши мій голос, варта (з мешканців будинку) впустила мене, відімкнувши фіртку. Таким чином я опинився в тимчасовому захистку. А на другий день уранці набігла на цей будинок большевицька облава,

шукаючи контрреволюціонерів. У мене з документів був тільки квиток члена Центральної Ради. То був якраз такий документ, що, побачивши його, червононогвардійці зразу на місці розстрілювали власника того документу. На моє щастя в тій родині гостював на той час родич з Ленінграду — робітник. Він дав мені свій квиток робітника, кожух і баранячу шапку, і я так вийшов до воріт, показав квиток, сказавши, що йду на роботу, і патруль випустив мене. Таким чином я тоді тільки й урятувався. Вийшовши з чужим документом на вулицю, пішов я Бульварно-Кудрявською вулицею догори у напрямку до Сінного базару, де, недалеко від нього жила моя сестра Женя, яка вчилася в Художньому Інституті. На розі Тургенівської вулиці я зустрів Андрія Касьяненка, тоді в такому самому становищі, як і я, що не знав, куди сковатися від большевиків, а згодом став яничаром і займав високі посади большевицькі, зробившись комуністом. Провідавши сестру, я пішов блукати в місті. На Хрищатику зустрівся із згадуваним уже Євгеном Нероновичем. Він дуже зрадів, побачивши мене, і умовляв легалізуватися й працювати з ним. Я не пристав на його пораду. Поговоривши трохи, я пішов далі. Згодом я довідався, що вже під час розмови тоді зо мною він був большевицьким міністром військових справ, тобто також зробився яничаром. Проте його яничарство тривало недовго. Він швидко розчарувався в большевиках і хотів перейти до війська Центральної Ради. У дорозі він натрапив на український патруль військової частини, якою командував полковник Олександер

Шаповалів. Коли доповіли Шаповалову, що затримали Нероновича, той зразу дав наказ розстріляти, і тут таки, за кілька кроків до штабу, розстріляли.

Уряд переїхав тоді до Житомира, і навіть трохи далі, а я з кількома членами Центральної Ради через якийсь час опинився в Волочиську, на кордоні з Галичиною. Яким чином я вибрався тоді з Києва, зовсім не пам'ятаю. Наче заклало щось у голові. Тільки пам'ятаю себе вже в Волочиську.

Саме тоді в Бересті, підписавши мирову угоду з німцями, українська делегація попросила в німців військової допомоги вигнати большевиків з України. Разом із німецькими військовими частинами українське військо пішло в наступ на большевиків, і через місяць Центральна Рада була вже в Києві. Не забарився й я переїхати до Києва.

Центральна Рада почала розробляти різні закони. Треба було негайно упорядкувати багато різних справ. Усе це найперше дебатувалося й обмірковувалося на фракційних засіданнях. Треба сказати, що хоч я й приписаний був до фракції соціялістів-революціонерів, але на засідання ходив не тільки цієї фракції, а й радішче на інші. Мене більше тягнуло до соціялістів-федералістів та фракції самостійників, де головував здебільшого С. Шелухин, а іноді старий сивий лікар з Одеси. Прізвище його я забув.

Але сталося таке. Якось до мене прийшла була Олена Борисівна Курило. Із нею я був знайомий ще з передвоєнних часів із Наукового Т-ва, яке М. С. Грушевський переніс був

зо Львова до Києва ще 1906 року. Академії Наук ѹще не було; її засновано восени 1918 року за Гетьманщини. Я знав, що О. Б. Курило викладає українську мову в військовій школі перекваліфікації старшин колишньої царської армії, і які перейшли на службу в українську армію. Курило О. Б., прийшовши до мене, сказала, що вона працює над запланованою книжкою «Уваги до сучасної української літературної мови», і через те не може далі викладати в згаданій школі. Вона запропонувала мені перейняти від неї цю роботу. Я виявив боязкість брати таку ще незвичну мені роботу, та ще й перед дорослими, багато старшимі від мене, людьми — військовими. Але вона заговорила рішучіше, запевнила мене, що я управлюся з цією роботою, а що найголовніше, що вона вже сказала про мене Начальникові навчальної частини Школи, то їй буде незручно перед ним, коли я відмовлюся. Знітивши серце, я згодився. Хоч перед тим я ніколи ще не був у ролі учителя перед великою аудиторією з катедрою, проте дуже швидко призвичаївся до неї. Навантаження було велике, тим то на засідання в Центральній Раді відтоді я міг приходити тільки вечорами.

На ті вечірні засідання Центральної Ради не довелося довго ходити. На одне таке засідання Малої Ради (я до Малої Ради, як її член, не належав) прийшли німці й заявили, що Центральну Раду вони касують. Вони почули вже себе повними господарями й вирішили господарювати в Україні, як у себе вдома. Одночасно несподівано відбувався в будинку київського цирку з'їзд землеробів, на якому «вибрано»

на гетьмана України генерала царської армії Павла Скоропадського. Це сталося 28 квітня 1918 року, а 29 квітня, тобто на другий день, уже формально почався гетьманський період в Україні, як Українська Держава, а Українська Народна Республіка перестала існувати. Так німці самовладно настановили гетьмана.

Гетьман не рушив Школи перекваліфікації старшин, тим то я залишився там при праці й далі до 15 грудня 1918 року, коли в наслідок повстання, що його очолила Директорія, скасовано Гетьманщину, а Павло Скоропадський утік до Німеччини.

Мій батько в своїх проповідях у церкві доводив селянам, що треба спершу вибороти волю Україні, а земля сама собою прийде ім пізніше, а большевики несуть неволю, і треба їх не допустити в Україну, але важко було темних селян переконати в цьому. Таке робилося по цілій Україні. І ось сталося так. Коли Москва опанувала всю територію колишньої Російської Імперії з Україною, вона й не подумала виконувати своє гасло, а запрягла робітників у ярмо на фабриках і виробнях, а селян зробила рабами в колгоспах. І ось, коли большевики показали своє справжнє обличчя, селяни почали бунтуватися, але то вже було пізно. На початку тридцятого року, чи роком пізніше один поважний селянин у нашому селі Немиринцях, на прізвище Диник, що колись наявіть у церкві, після батькової промови-проповіді в голос сказав: «нічо, нічо, батюшко, ми все добре бачимо, як через шкло», то той самий Диник збунтував ціле село. Селяни зібралися цілим селом, узяли з церкви хрест і ко-

рогви та рушили до кордону (Збруча), що від нашого села за 12 - 15 кілометрів. По дорозі приставали до них селяни інших сіл. Большевики зразу післали за ними кінне військо й догнали цей похід недалеко вже від кордону польського. Відразу на примітивній шибениці повішали того самого Динника й із ним іще двох селян, а решту завернули назад, перетрусили, забрали з собою ще з десяток-півтора селян і на тому селянський спротив нашого села закінчився. Батько на той час уже не був у селі. Його большевики вигнали з села Немиринець ще 1920 року і тін жив тоді, спочатку в мене в Києві 5 років, а тоді переїхав до дочки до Кам'янця-Подільського, і там помер 1940 року. Я толі був уже «політично заплямований», жив нелегально в Києві (див. «Тортурі») і не мав змоги дістати перепустку до прикордонної смуги, то й не міг поховати, і взагалі не бачив батька останніх п'ятнадцять років його життя.

* * *

Мое лекторство в Школі перекваліфікації старшин тривало від лютого 1918 року до середини листопада. Хоч 29 квітня 1918 року німці прикрили Центральну Раду, і дали змогу генералові Скоропадському Павлові стати Гетьманом України, але гетьманська влада не прикрила тієї Школи, і вона існувала, як зазначалось, аж до скасування Гетьманщини в половині листопада 1918 року.

Після Гетьманщини вже діяла Директорія. Мені тільки довелося ще бути на Трудовому Конгресі й узяти участь в ухвалі про об'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною в

одну Українську Народну Республіку. Але Директорія довго не втрималася в Києві. Наприкінці січня 1919 року сталася евакуація й Уряд УНР осів у Кам'янці-Подільському. Я також перейхав до Кам'янця й працював у Культурно-Освітній Управі Генерального Штабу до того часу, коли восени 1920 року під тиском, можна сказати московським — армій білої Добровольчої ген. Денікіна й червоної большевицької Уряд УНР змушеній був виїхати з рештками українського війська за кордон, а я поїхав до свого села, до батьків, а звідтіля до Києва, уже під владу большевиків.

ПІСЛЯСЛОВО

Ось і закінчив першу частину своєї автобіографії (1892 — 1920). З книжкою «ТОРТУ-РИ», виданою 1964 року, яка становить другу частину моєї біографії (1920 — 1943) до часу, коли я 1943 року виїхав на еміграцію, перше до Польщі (Лодзь — тоді Ліцманштадт), згодом до Німеччини — Майнц-Кастель і Етлінген, а 1949 року до Америки — Сполучених Штатів, буде біографія цілого життя від народження до 1943 року. У цій цілій автобіографії показано, як я жив і що робив в наокільних обставинах за царських часів (Росія), за часів самостійної держави — Української Народної Республіки (УНР і УД-Гетьманщини) — 1917 — 1920 та нарешті 21 рік за большевиків (УССР).

А коли так подумати, кому потрібна така автобіографія? Як і кожна біографія, — нікому. Якщо надавати їй якесь значення, то тільки тим, якщо в ній подано якийсь відбиток тієї доби-епохи, що її прожив автор біографії. Ось це якраз я й поставив був собі за завдання, коли починав писати «Спогади». Вони, як і будьякі інші спогади, належать до розділу літератури — мемуаристики. На ній, як на літописах, до певної міри її базується історія, якщо бракує офіційних документів. Мої «Спогади» обіймають три періоди моого життя — царський, український і комуністично-большевицький.

Біда тільки в тому, що ця перша частина написана була давненько. А коли виявилася можливість видати її друком, я побачив, що багато чого нового згадалося в додаток до на-

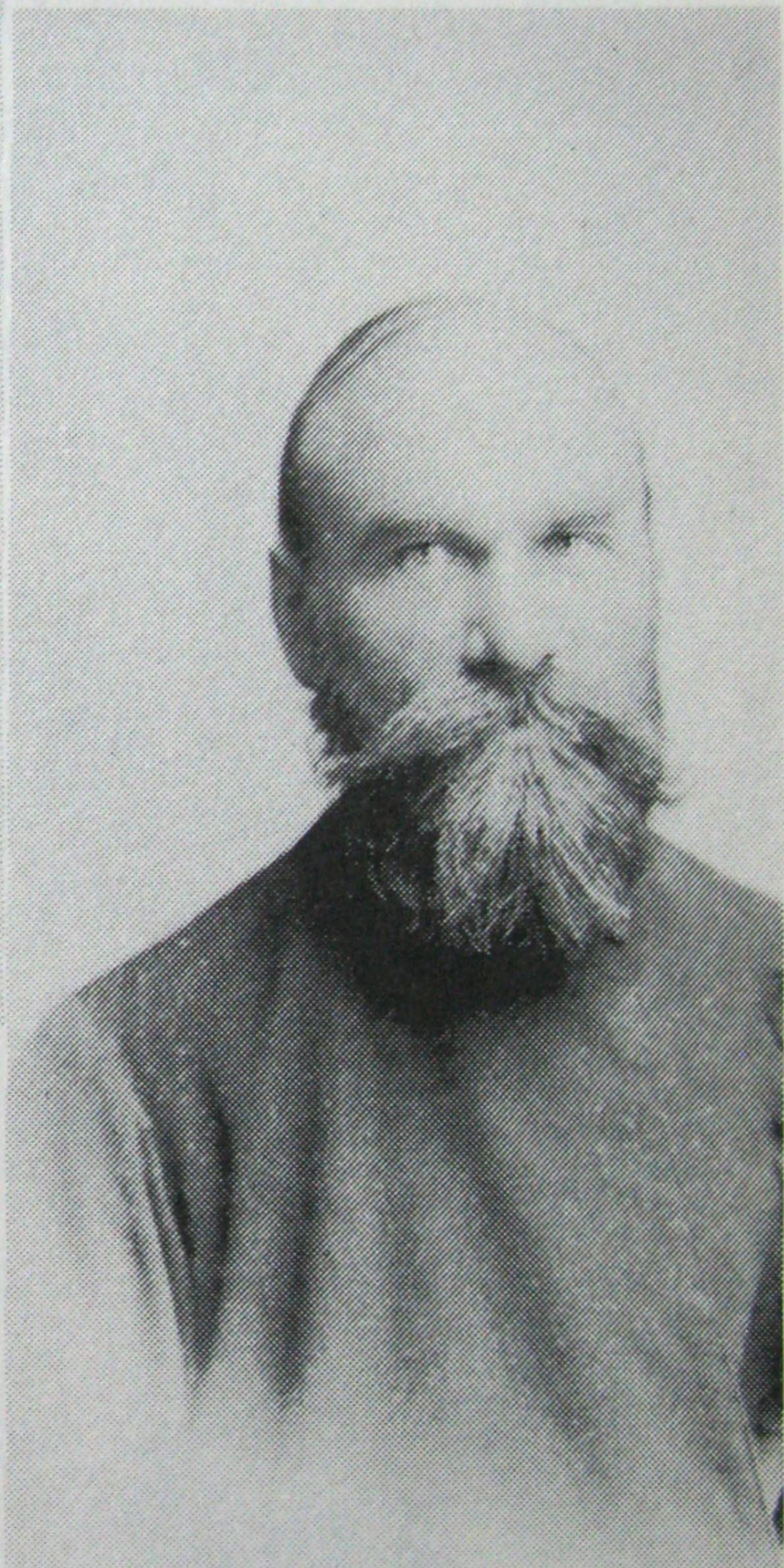
писаного. Ось тоді почався поспіх, хапанина. Я почав робити вставки, згадувати цікавіші епізоди з життя. І ось раптом згадався мені гетьман Мазепа, найбільше страховило для московської влади. Був у Києві на Печерську військовий Собор, що його свого часу збудував Мазепа. Одного разу завітав до цього Собору архієрей. Зайшов він до ризниці. Розглядаючись, побачив, що за шафою щось стоїть. Він витягнув і побачив, що то портрет Мазепи. Архієрей приклікав священика, настоятеля Собору. Показуючи пальцем на портрет, суворо запитав: «И Вы молитесь за него?» Священик спокійно відповів: «Ваше Преосвященство, я молюсь за созидателей храма сего». Це слова, що їх проказує священик на літургії. Архієрей прикусив язика, піймавши облизня, і замовчав.

Я гадаю, що можливо чимало ще можна було б згадати цікавого, але дуже неспокійне моє життя під большевиками, а тепер поспіх не дали мені змоги того згадати. Тішу себе надією, що призабуте дістане відбиток деся інде.

Мати — Йоганна з Терешкевичів

1880 р.

Батько — Тимофій Якимович

Сестри і браття (зліва) — Євгенія, Кост'янтин, Василь, Галина, Ксеня, Надія, Ольга, Володимир. Внизу Віра.

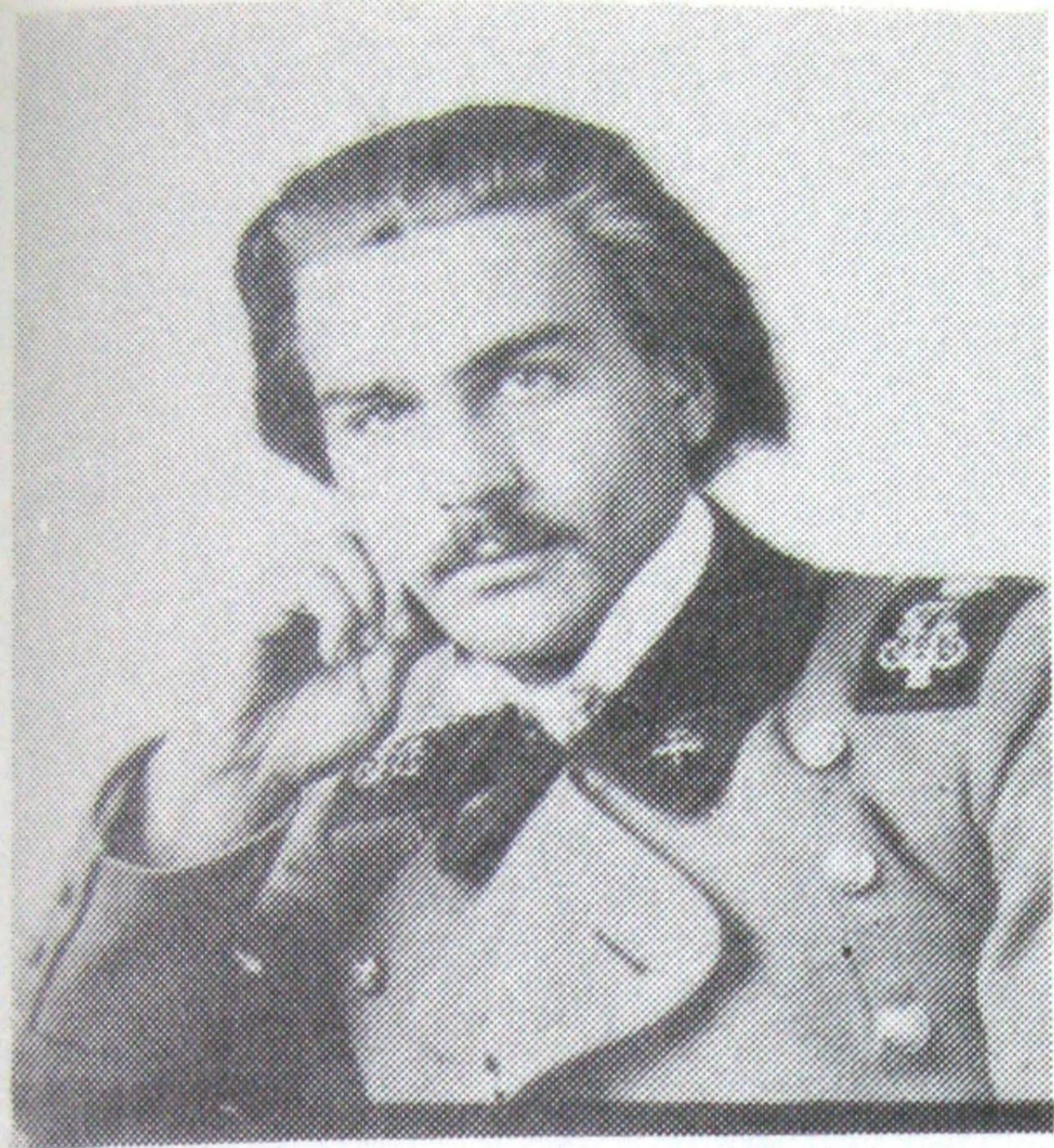

Дружина Марія Петрівна, дів. Нілова
Автор — 1960 р.

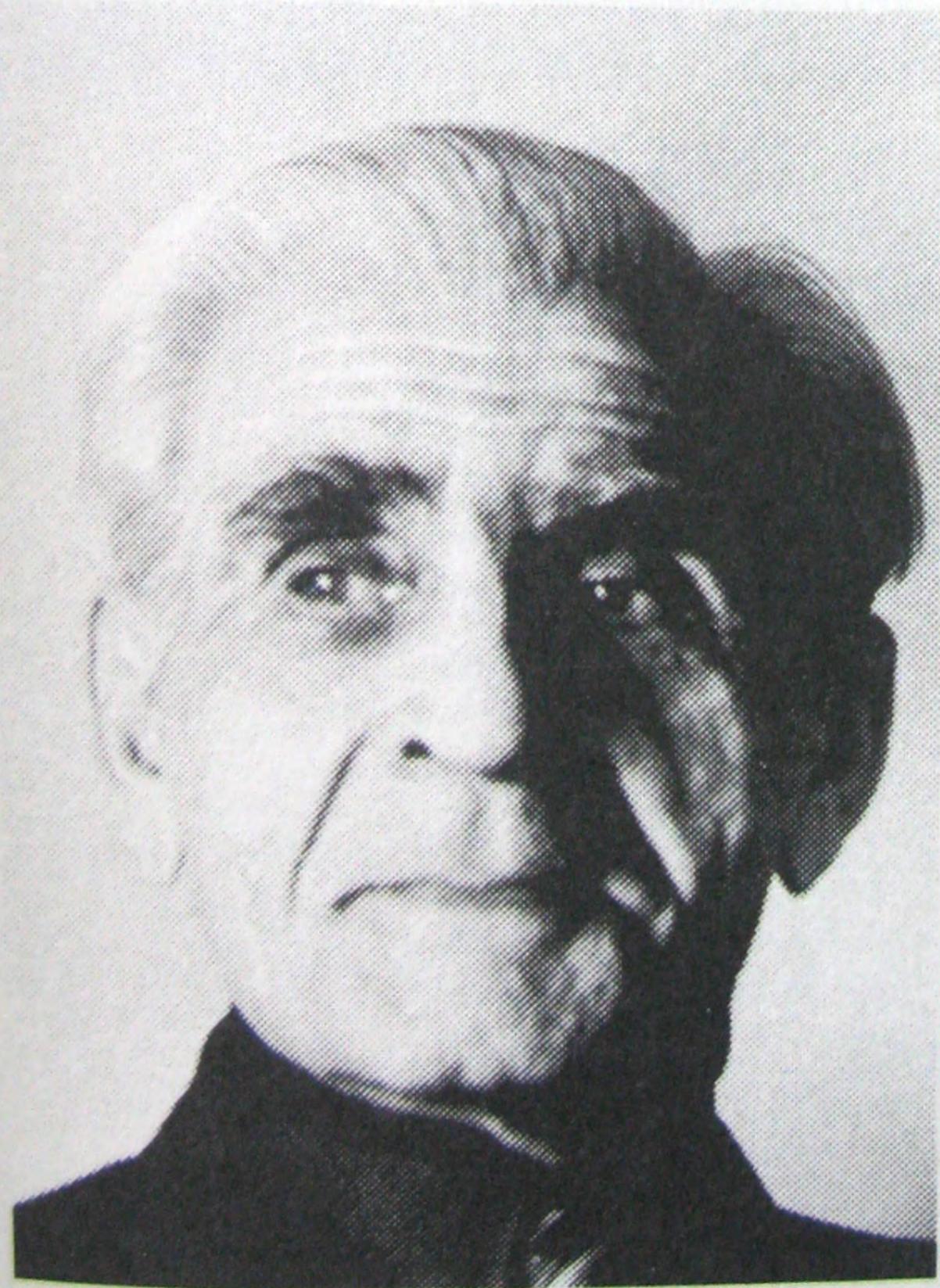

Син — Зиновій, інж. електрик

Син — Ярослав, др. хірург

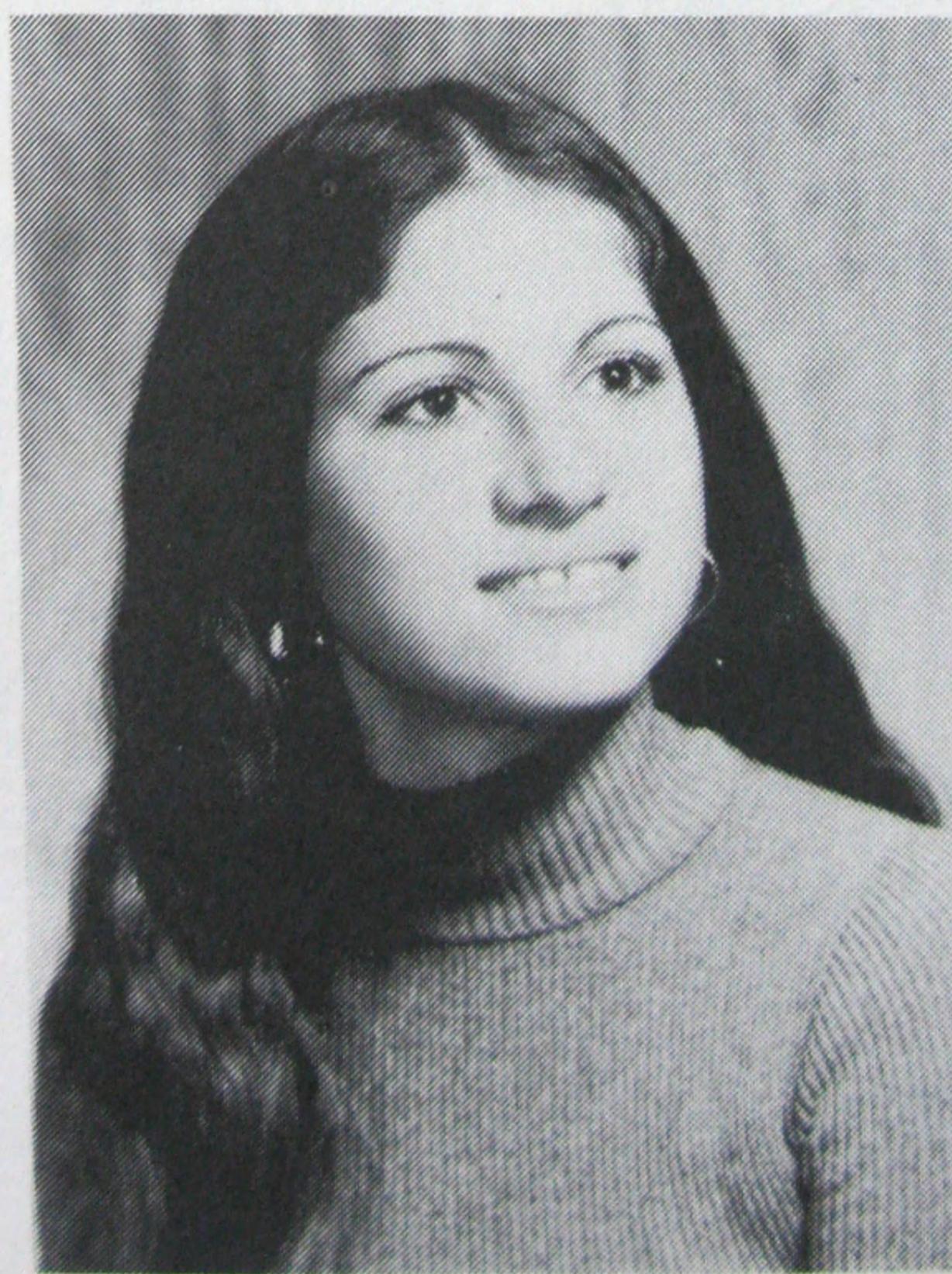
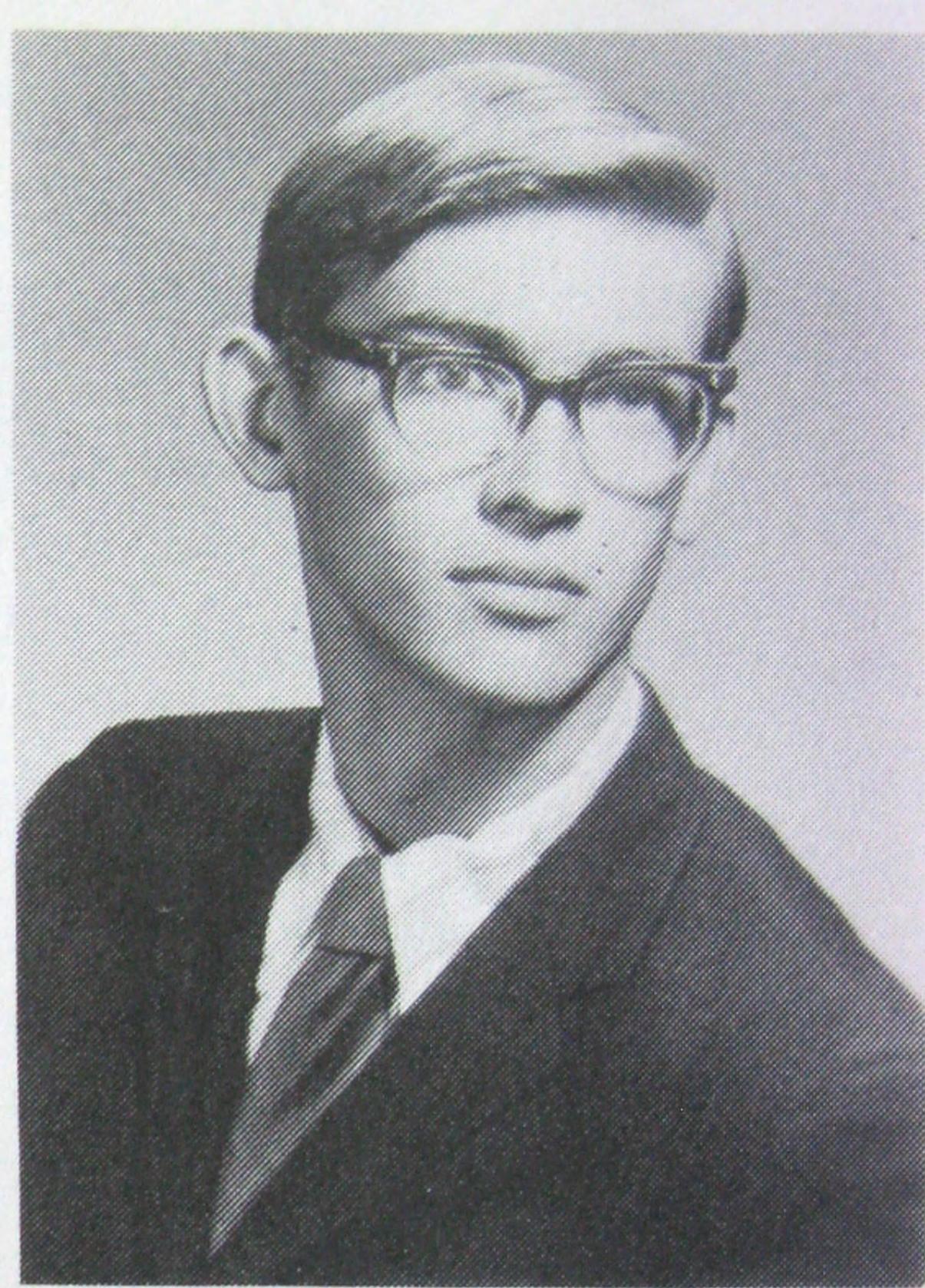
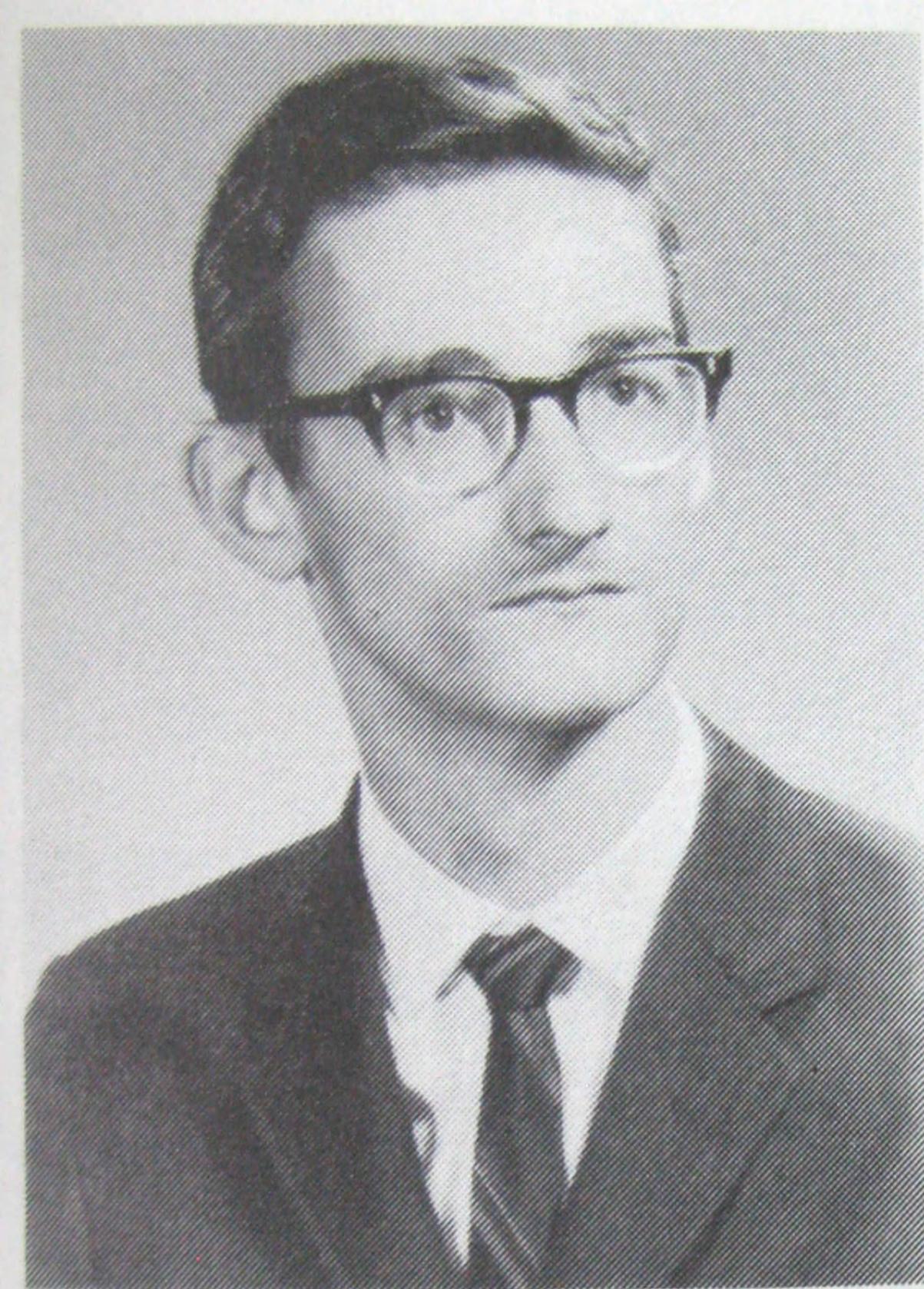
Автор — студент

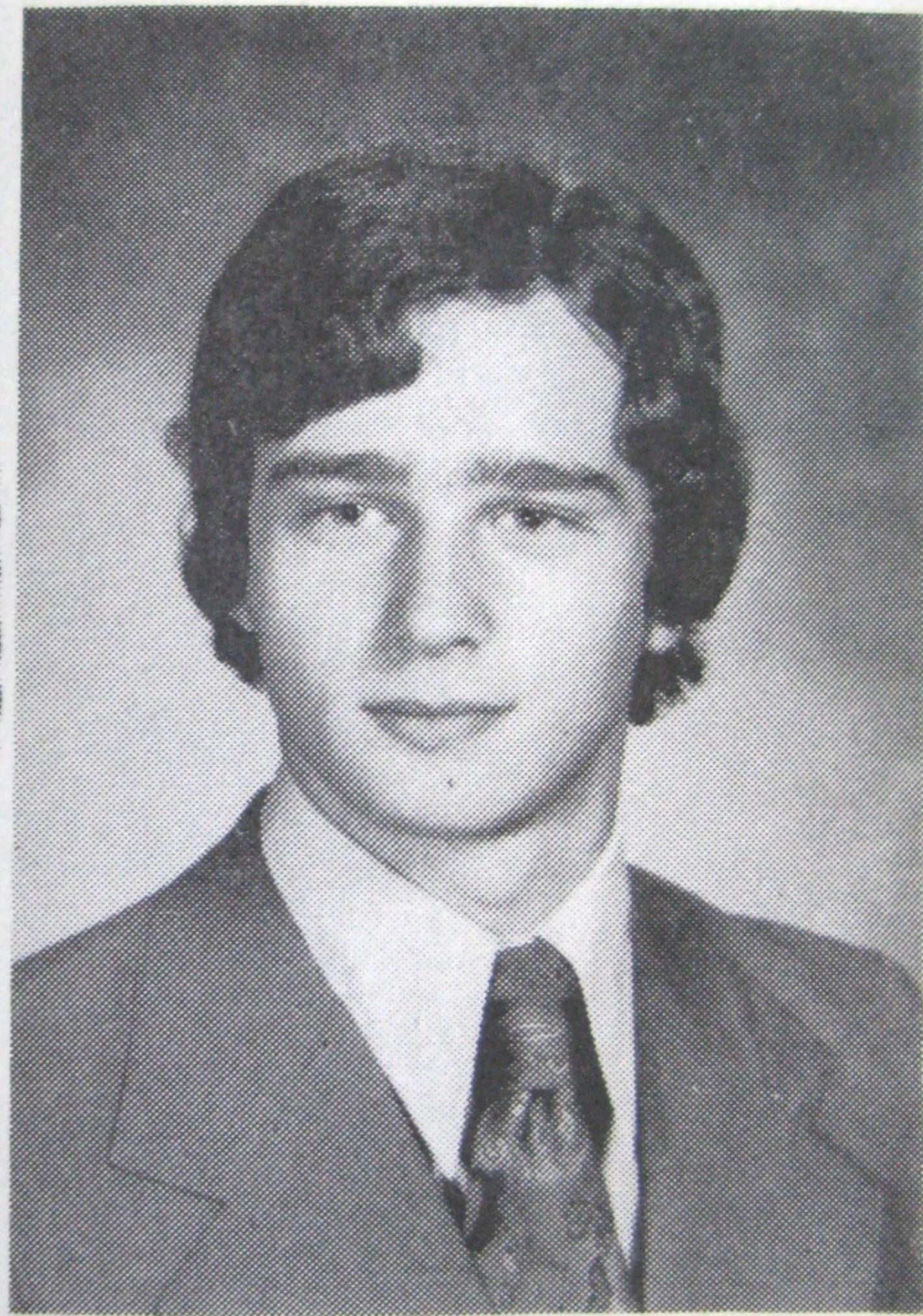
Автор — 1979 р.

Автор 1916 р.

Діти Зиновія: Олег, Кость, Оленка

Діти Ярослава: Наталка, Марко